

İncəsənət və mədəniyyət problemləri

**Problems of Arts and Culture
Проблемы искусства и культуры**

QORUQLARIN TARIXİ MEMARLIQ SİMASININ MÜHAFİZƏSİ

Azərbaycanda tarixi abidələrin tədqiqi, mühafizəsi və bərpaası, mədəniyyət nümunələrinin beynəlxalq aləmdə təbliği istiqamətində görülən praktiki işlər Azərbaycan xalqının tarixi keçmişinə və mədəni sərvətlərinin qorunmasına bəslənən münasibətin əyani göstəricisidir.

Azərbaycanın bir sıra yaşayış məskənlərinin dəyərli irsinin tarixi və mədəni əhəmiyyətini, qorunub saxlanmasının vacibliyini nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin göstərişi ilə Azərbaycanda 27 tarix və mədəniyyət qoruğu qeydə alınmışdır. Tarix-mədəniyyət qoruqlarını tutduqları ərazi baxımından 2 qrupa bölmək olar:

- I. Yaşayış məskəninin ərazisinin bütövlüklə qoruy elan olunması. (“İçəri Şəhər” tarix memarlıq qoruğu, İsmayilli rayonu “Lahic” və “Basqal” tarix-mədəniyyət qoruqları, Qax rayonu “İlisu” Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğu, Quba rayonu “Xınalıq” Dövlət tarix-memarlıq və etnoqrafiya qoruğu və s.)
- II. Hər hansı bir abidəyə və ya kompleksə qoruy statusunun verilməsi (Şəki rayonu “Kiş” tarix-memarlıq qoruğu, Zaqatala tarix-mədəniyyət qoruğu, Şabran rayonu “Çıraqqala” tarix-memarlıq qoruğu, “Atəşgah” tarix-memarlıq qoruğu və s.)

Qoruqlar, mədəniyyət abidələrinin funksionallığı baxımından: tarix-memarlıq, tarix mədəniyyət, tarix-etnoqrafiya, tarix-bədii və tarixi qoruqlara bölünürlər. Qoruqların tarixi-memarlıq siması iqlim, yerləşdikləri coğrafi məkan və yerli inşaat materiallarından asılı olaraq formalaşmışdır.

Abşeron yarımadasında 5 tarix-mədəniyyət qoruğu qeydə alınmışdır:

- 1) Qobustan “Dövlət tarix-bədii qoruğu (1966).
- 2) “İçərişəhər” Dövlət tarix-memarlıq qoruğu (1985).
- 3) “Qala” Dövlət tarix-etnoqrafiya qoruğu (1988).
- 4) “Nardaran” tarix-mədəniyyət qoruğu (1992).
- 5) “Atəşgah” tarix-memarlıq qoruğu (2007).

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 02 avqust 2011-ci il tarixli 132 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş dövlət tərəfindən mühafizə olunan daşınmaz

tarix və mədəniyyət abidələrinin siyahısında” Qobustan” qoruğunda 1067 sayda dünya əhəmiyyətli mədəniyyət abidələri, ”İçəri Şəhər” tarix-memarlıq qoruğunda 3 dünya, 93 ölkə, 2568 yerli əhəmiyyətli memarlıq abidəsi; “Qala” tarix-etnoqrafiya qoruğunda 7 ölkə; 234 yerli, “Nardaran“ tarix-mədəniyyət qoruğunda 1 dünya, 5 ölkə, 7 yerli əhəmiyyətli abidə; “Atəşgah” tarix-memarlıq qoruğunda 1 dünya əhəmiyyətli memarlıq abidəsi qeydə alınmışdır. Son illər ərzində aparılmış inventarizasiya işləri nəticəsində respublika ərazisində 1505 ədəd yeni abidə aşkar olunmuşdur. Abidələrin aşkar olunması və qeydə alınması günün vacib tələbi olduğu üçün bu iş davam etdirilir. Zəngin tarixi irs, orta əsrlərin və kapitalist istehsal münasibətlərinin inkişafını özündə əks etdirməklə formalaşdırdığı memarlıq mühiti, qoruqlarda Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbinin təzahürünə çevrilmişdir. Qoruqların Abşeron memarlıq məktəbinə xas ümumi memarlıq-şəhərsalma prinsiplərinə baxmayaraq, onların coğrafi mövqeyi, hərbi-müdafiə, dini, mülki tikililərinin özünəməxsusluğu onları bir-birindən fərqləndirir.

Abşeron tarixi qoruqlarının şəhərsalma və memarlıq kompozisiyası iqlim, hərbi-müdafiə, dini amillərin və tikinti materiallarının təsiri ilə həllini tapmışdır. İçəri Şəhərin eləcə də Nardaran və Qala kəndlərinin hərbi-müdafiə qalaları, “Atəşgahın” zərdüşçilik dininə xidmət edən oda sitayiş kompleksi, islam rituallarının yerinə yetirilməsinə xidmət edən Cümə və məhəllə məscidləri, mülki hamamlar, Abşeron xas olan dublalı evlər, qapalı həyətlər, hamar divarlı fəsadlar və yerli ağ əhəngdaşı Abşeron qoruqlarının özünəməxsus memarlıq simasının formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Qoruqların dominantları qala-donjonlar, İçəri Şəhərin “Məhəmməd”, Cümə “Bəy”, Nardaranın “Ağa”, “Qulaməli”, “Hacı Baxşı”, Qalanın “Hacı Ramazan”, “Şıxlar” məscidlərinin və hamamlarının günbəz və minarələri yaşayış məskənlərinin istiqamətverici elementlərinə çevrilmişlər. Mürəkkəb relyefdə formalaşan qədim İçəri şəhər, pilləvari anfiteatrla Xəzər sahilinə doğru enişli, küçə sisteminin relyefə uyğun formalaşmasına səbəb olmuşdur. Şəhərin 10-dan artıq “Zərgərlər, Hamamçılar, Ağ şalvarlılar, Balıqçılar” və.s məhəllələrinin plan strukturunun formalaşması orta əsrlərdən XX əsrin əvvəllərinə kimi bir dövrü əhatə edir. İçəri Şəhərin ən qədim islam dini memarlığı olan Məhəmməd və ya Sınıq qala məscidi, şəhərin pilləvari mürəkkəb relyefində yerləşməklə məkanın memarlıq kompozisiyasının formalaşmasında özünəməxsus yer tutmuşdur. Relyefdən asılı olaraq bir tərəfdən iki, digər tərəfdən isə bir yaruslu olan Məhəmməd məscidinin islamdan əvvəl od məbədi kimi mövcud olması barədə mülahizələr irəli sürülür. XIV əsrdə şəhərin məhəllə mərkəzlərinin

waranmasında kiçik həcm-fəza tutumlu Məscid-mədrəsə, Çin, Giləy, Xıdır, Mirzə Əhməd məscidlərinin şəhərsalma mövqeyi müəyyənləşmişdir. Lentvari ticarət küçəsinin formalaşmasında XI əsrdə inşa olunmuş Aşur məscidi, XV-XVII əsrlərini künc mövqə tutmuş kiçik məscidi, Şeyx İbrahim məscidi özünəməxsus mövqeyi olmuşdur. XV əsrdə şəhərin ən hündür relyefində Şirvanşahların saray kompleksinin inşası onu Azərbaycan memarlığının şedevrinə çevirmişdir. Yüksək bədii-memarlıq keyfiyyəti bu ansamblın ayrı-ayrı tikililərinin relyefdə yerləşdirilməsi, gözəl siluet həlli, Şirvan-Abşeron memarlıq üslubunu əks etdirən daş oyma işlərində özünü biruzə verir.

Saray ətrafında şəhərin “Şah” məhəlləsi XVII əsrdə yaşayış məhəllələrinin üç terraslı küçənin maraqlı həlli ilə formalaşmasına səbəb olmuşdur. XIX əsrdə “neft bumu” qala divarları içərisində Avropa memarlığının təsiri altında, yeni memarlıq üslubunda dini və yaşayış binalarının tikintisi ilə tamamlanmışdır.

Nardaran Tarix-mədəniyyət qoruğunun şəhərsalma kompozisiyasının inkişafı XVI əsrdə Hacı Baxşı, XVII əsrdə Məktəb-məscid, Qulaməli məscidi, XIX əsrdə Cümə və Ağa məscidlərinin inkişafı ilə xarakterizə olunur.

Kəndin şəhərsalma düyünləri bu və ya digər ictimai tikilinin şəhərsalma faktoru mövqeyindən asılı olaraq formalaşmışdır. İctimai mərkəz Cümə məscidi və Məktəb-məscidin qarşısındakı meydanla və yaxınlıqdakı Hacı-Zəyndin, Hacı Ələsgər hamamları ilə tarixi simanı formalaşdırmışdır. Nardaran kəndinin şəhərsalma quruluşu üç mərhələdə formalaşmışdır:

1. XIII-XV əsrlər dövründə (Nardaran qalası (1301), Seyid-Yusif məscidi (1307), İmamzadə (1363-64), Hacı Zəyndin hamamı (1388), Şah sarayı və hamamı (XIV-XV));
2. XVII-XVIII əsrlərdə (Məktəb-məscid (1685-86), Hacı Baxşı məscidi (1663), karvansaray (1664), ovdanlar qrupu);
3. XIX-XX əsrin əvvəlləri (Ağa (1899), Hacı Qulaməli (1806-1906), Cümə (1877), Dirbay (1912) məscidləri və Hacı Ələsgər, Hacı Abdin, Hacı Ağa hamamları (XIX))

Qala Tarix etnoqrafiya qoruğu Abşeronun tarixi yaşayış məskənləri içərisində şəhərsalma və tam həcm-məkan mühitini qoruyub saxlamış etno-kompleksdən ibarətdir. Qoruğun ərazisində türbələr, sərdabələr, ovdanlar və yaşayış-təsərrüfat tikililəri kəndin tarixi-memarlıq simasını tamamlayır. Abşeronu xas dublalı yaşayış binaları həm Nardaran, həm də Qala kəndi üçün xarakterik yaşayış binalarıdır. XIX-XX əsrin əvvəllərində “neft bum”unun iqtisadiyyatda yaratdığı yüksəliş, Qalanın yaşayış binaları sırasına “imarət” tipli

zəngin evlərin daxil olmasına səbəb oldu. 2010-cu ildə Abşeronda yeganə etnoqrafiya muzeyi Qala kəndində açılmışdır.

Etnoqrafiya muzeyi ərazidəki tarixi yaşayış binalarının bərpa olunması və eksponatların bu binalarda sərgilənməsi, turistlərin həm də kəndin mədəni-məişət şəraiti ilə tanış olmasına şərait yaratmışdır. Eləcə də açıq səma altında arxeoloji qazıntıların tapıntıları-kitabələr, kurqanlar, daş fiqurlar nümayiş etdirilir. Muzey ərazisində kəndin sənət və adət-ənənələrini əks etdirən, xalçaçılıq, dulmuşluq, dəmirçilik emalatxanaları da qurulmuşdur.

Abşeronun tarixi-mədəni qoruqları qrupuna “Atəşgah” Tarix-Memarlıq qoruğu da daxil edilmişdir. “Atəşgah məbədi” Dövlət tarixi-memarlıq qoruğu memarlıq tipləri içərisində nadir abidə kimi bu gün də Avropa və Şərq ölkələrinin diqqət mərkəzindədir. “Atəşgah Tarix-Memarlıq Qoruğunda digər qoruqlardan fərqli olaraq “Zərdüştlük” məbədi şəhərsalma faktoru kimi kəndin plan quruluşunun onun ətrafında formalaşmasına səbəb olmuşdur. Təbii alovların çıxdığı Suraxanı kəndi atəşpərəstlərin daim diqqətini cəlb etməklə ibadətqahlarına çevirilmişdir. Hindistan tacirlərinin “Böyükpək Yolu” ilə Azərbaycana gəlməsi və buradakı təbii alovlarla zəngin olan Abşeronda öz məbədlərini XVII-XVIII əsrlərdə inşa etmələri Suraxanı Atəşgahını Şərqi tanınmış ibadətqahına çevirilmişdir. Kompleks tikilidən ibarət olan ziyarətqah odun qorunduğu çahar tağlı (4 tağlı) pavilyon, karvansaray tipli hücrələrdən, mətbəx, yaşayış və işgəncə otaqlarından ibarətdir. Baxmayaraq ki, XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda, xüsusilə Abşeronda islam dini geniş yayılmışdı, lakin Suraxanı kəndində XIX əsrə kimi od məbədi hegemon olaraq qalırdı. Məbəd öz funksiyasını XIX əsrdə yaxınlığında inşa olunan Mendeleyef neft zavodunun inşası ilə bitirmişdir. Alovun məbəddə sönməsi, odu qoruyan kahinin “od allahının” onlardan üz çevirdiyini düşünməsilə və buranı tərək etməsilə birmişdir.

XIX əsrdə III Aleksandrın Abşerona səyahəti önü bura trubalarla qaz çəkilmiş və məbəd yenidən fəaliyyətə başlamışdır. Keçən əsrin 50-ci illərində abidədə bərpa işləri aparılmışdır, hal-hazırda ərazidə aparılan arxeoloji qazıntı işləri bir neçə ərzaq quyusunun aşkarlanması ilə nəticələnmişdir.

Qobustan və İçəri Şəhər qoruqlarında MTN tərəfindən abidələr tam dolğunluğu ilə qeydə alınmasına baxmayaraq, Nardaran tarix-mədəniyyət qoruğu ərazisində cəmi 13 abidə qeydə alınmışdır. Təəssüflər olsun ki, zəngin memarlıq irsi siyahıda tam dolğunluğu ilə öz əksini tapmamışdır. Nardaran kəndinin orta əsrlərdən inşası XX əsrin əvvəllərinə kimi davam etdirilmiş dublaly yaşayış evləri və tağ-tavanlı təsərrüfat tikililəri ümumilikdə tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Qoruq ərazidə yeni qeydə alınmış, müəllif tərəfindən tədqiq olunan abidələr.

1. Dırbay məscidi, 2. İstisqa məscidi, 3. Qədəmgah, 4. Şah hamamından və bir sıra yaşayış binalarından ibarətdir.

**Nardaran qoruğunda
namazgah**

Dırbay məscidi

İstisqa məscidi

“Qala” Dövlət tarix etnoqrafiya qoruğunun abadlaşdırılması, qorunması və turizm məqsədləri üçün istifadəsi MTN-nin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. 2011-ci ildən “Qala” qoruğu İçəri Şəhər tarix-memarlıq qoruğuna təhkim olunmuşdur. “Qala” qoruq idarəsi tərəfindən ərazidəki daşınan və daşınmaz irsin inventarlaşdırılmasına və qorunmasına xüsusi diqqət ayrılır. Qoruq ərazisində Qum və ya Məşədi Dərgah hamamı və Şor gölün sahilində yerləşən Şor hamamı kimi tanınan mülki tikililərdən başqa digər tarixi tikililər, abidələr kataloquna daxil edilmişdir. İlk dəfə müəllif tərəfindən hər iki hamamın ölçü-berpa çertyojları işlənib hazırlanmışdır.

**Qala kəndində
Məşədi Dərgah hamamı**

Dublalı yaşayış evi

Atəşgah tarix-memarlıq qoruğuna yalnız Atəşgah məbədi daxil edilməsinə baxmayaraq, aşağıdakı abidələrin qoruq siyahısına daxil edilməsi Nazirlər Kabinetinə təqdim olunmuşdur.

1. Usta şagird məqbərəsi - XIV əsr.
2. Xanbaba Babayevin yaşayış evi - XVIII əsr.

3. Xanbaba Babayevin tövləsi - XVIII əsr.
4. Kəbleyi Hafisin hamamı - XVIII-XIX əsrlər.
5. Şıx Salahlıların evi - XVIII-XIX əsrlər.
6. Vedillilər məhəlləsi - XVIII-XIX əsrlər.
7. Zaqəzənlilər məhəlləsi - XVIII-XIX əsrlər.
8. XX əsrin əvvəllərində salınmış küçə.
9. Mirzəyev zavodu - XX əsrin əvvəlləri.

Adı hallanan Atəşgah qoruq abidələrinin tədqiqi gələcəkdə nəzərdə tutulmuşdur. Abşeron qoruqlarında yeni aşkarlanmış abidələr ümidvarıq ki, tarixi irsi zənginləşdirməklə mədəni turizmin yarımada inkişafında maraqlı olacaq, özünəməxsus rolu ilə turist marşrutlarını genişləndirəcək.

Danılmaz faktdır ki, bu gün qoruqların ərazisində tarixi simaya yad elementlərə və obyektlərə rast gəlinir və tarixi irs təzyiqlərə məruz qalır. İçəri Şəhərdə Sovetlər dövründən inşa olunan ofis, səfirlik və villalar bu gün turizm obyektləri adı altında yerli əhəmiyyətli yaşayış binalarının sökülərək açıq məkanlar, kafe və restoranların inşası ilə davam etdirilir. Bu faktlara sübut, bu yaxınlarda bərpa adı altında sökülmüş qala divarlarını da göstərmək olar. Bu ərazidə, yəni AzMEA-nın arxa hissəsində, donjondan şərqə doğru, qala divarı boyunca yerləşən I mərtəbəli yaşayış binaları “uçmaq” təhlükəsi altında olan binalar kimi qiymətləndirilərək dağıdılmış, yerinə rekreasiya zonasının salınması nəzərdə tutulmuşdur. Hal-hazırda ərazidə park, kafe və s. tikinti işlərinin aparılması davam etdirilir.

Son illərdə tarixi ticarət küçəsində inşa olunmuş çoxmərtəbəli “Meridian” otelinin tikintisi sanki ətraf tikililərlə harmoniyada həll olunmuşdur. Lakin qarşıya belə bir sual çıxır “Niyə məhz qoruq ərazisində tarixi tikililər sökülərək, yeniləri ilə əvəz olunur?” “Qoruq” dedikdə yalnız göz önündə tarixi sima canlanmalıdır. “Meridian” oteli və eləcə də digər tikililər “Qoruğun” sərhəddindən kənarında inşa edilə bilməzmi? Venesiya xartiyasının 9-cu maddəsini yada salmaq istərdim: “Bərpa müstəsna hllarda aparılmalıdır. Onun məqsədi-abidənin estetik və tarixi dəyərlərinin qorunmasıdır. O, materialın əslinə hörmət və sənədləşmənin doğruluğuna əsaslanır. Fərziyyə başlanan yerdə bərpa bitir...” Qala kəndində, yaşayış məskəninin mərkəzində, 2011-ci ildə bərpa olunmuş qala-donjon, qala divarları içərisində inşa olunmuş Cümə məscidinin memarlıq simasını itirməsinə səbəb olmuşdur. Qala divarları yaxınlığında inşa olunmuş “Əntiq əşyalar muzeyi” və restoran kəndin orta əsr memarlıq simasına yad olan “avanqard” memarlıq üslubunda inşa olunmuşdur. Qoruqların

ərazisində Abşerona xas dublalı evlər müasir kirəmidlə örtülməklə tarixi simasını itirmişdir.

**Qala kəndində
donjonun bərpası**

Qalada müasir restoran

Əntiq əşyalar muzeyi

İcəri Şəhər qoruğunda inşaat işləri

Tariximizin təcəssümü olan bu abidələrin bu gün turizm obyektləri kimi istifadə olunması onların təbliğində və qorunmasında müsbət rol oynayır. Qoruqların tarixi memarlıq simasının mühafizəsi məqsədilə təklif edirəm:

- 1) Qoruqların qorunması məqsədilə metodik göstərici işlənib hazırlanmalıdır.
- 2) Qoruqların ətrafında mühafizə zonası yaradılmalıdır.
- 3) Mühafizə zonalarında istirahət məqsədilə qısa müddətli rekreasiya zonaları yaratmaq olar. Bu ərazidə inşa olunan tikililər tarixi tikililərlə harmoniyada həll olunmalıdır.
- 4) Qoruqların ərazisində tikinti işləri tamamilə yol verilməzdir. Onların tarixi memarlıq siması tam qorunub – saxlanmaqla gələcək nəsillərə çatdırılmalıdır.
- 5) Qoruqların ərazisində turizmi inkişaf etdirmək məqsədi ilə açıq məkanların, infrastruktur obyektlərinin inşası qadağan olunmalıdır. Yalnız mövcud binalardan onlara xələl gətirilmədən xidmət obyektləri kimi istifadə etmək olar.
- 6) Qoruqların ərazisindəki abidələrin düzgün aparılmayan bərpa-təmir işlərinin qarşısı alınmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əzimbəyov İ. Nardaran və onun qədim tarixi. AAKX, 1 bur.1925.
2. Nemət M. Azərbaycan abidələrinin epiqrafik korpusu. – B., 1991, 1 cild.
3. Fətullayev Ş. Zodçество Апшерона. – B., 2003.

Rahiba Aliyeva

Сохранение архитектурного облика заповедников

По указанию Кабинета Министров Азербайджанской Республики были зарегистрированы 27 исторических заповедников, 5 из которых находятся на территории Апшеронского полуострова. 1) Государственный историко-художественный заповедник «Гобустан»(1966), 2) Государственный историко-архитектурный заповедник «Ичери Шеһер» (1985), 3) Государственный историко-этнографический заповедник «Гала» (1988), 4) Историко-культурный заповедник «Нардаран» (1992), 5) Историко-архитектурный заповедник «Атешгях» (2007). В статье, наряду с исследованием архитектурной композиции заповедников, показывается их современное состояние, отрицательное влияние на их архитектурный облик, строительных работ проводимых на этой территории и с целью защиты заповедников предложены научные рекомендации.

Rahiba Aliyeva

The preservation of the architectural image of preserves

On the decree of the Board of Ministers of Azerbaijan Republic there were registered 27 historical preserves 5 of which are on the territory of Apsheron peninsula. 1) State hisrtorico-artistic preserve “Gobustan” (1966), 2) State historico-architectural preserve “Icheri Sheher” (1985), 3) State historico-ethnographic preserve “Gala” (1988), 4) Historico-cultural preserve “Nardaran” (1992), 5) Historico-architectural preserve “Ateshgah” (2007).

In the article at the same time with the investigation of architectural composition of preserves there is shown their present condition, negative influence of building works carried out on this territory upon their architectural appearance and with the purpose of the protection of preserves there are proposed scientific recommendations.

Açar sözlər: qoruqlar, memarlıq kompozisiyası, abidələr, dominantlar, mühafizə.

“KEŞİKÇİDAĞ”: ALBAN-XRİSTİAN MƏBƏDLƏRİ

Azərbaycanın qədim və zəngin tarixə malik olan bölgələrindən biri də Ağ-stafa rayonudur. Gürcüstanla sərhəddə Qatardağ silsiləsi Ceyrançöl adlanan ərazidə qumsal dağların qayalıqları üzərində, gediş-gəliş üçün o qədər də asan olmayan bir yerdə yerləşən “Keşikçiqa” və onun ətrafında freskalarla zəngin mağara - məbədlər kompleksi məhz bu rayonun ərazisindədir.

Bir müddət bu ərazi qonşu dövlətlə süni mübahisə mövzusunə çevrilərək, əsassız söz-söhbətlər doğurmuşdur. Həmin yerdəki zəngin tarixi -etnoqrafik, maddi mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 2005-ci ilin oktyabr ayının 12-də göstərilən əraziyə səfər etmiş, abidələrlə yerində əyani şəkildə tanış olmuşdur. Cənab Prezident buradakı maddi mədəniyyət abidələrinin daha da dərin dən öyrənilməsi, qorunması və təbliğ edilməsi üçün 19 dekabr, 2007-ci ildən etibarən sözügedən ərazini “Keşikçidağ” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu elan etmişdir. Həmin vaxtdan qoruğun ərazisindəki strateji cəhətdən ən hündür yüksəkliklərdən biri ölkə Prezidentinin şərəfinə “İlham Əliyev adına zirvə” adlandırılmışdır. Zirvədə möhtərəm Prezidentin adı və məlum fərman ilə bağlı olan məlumat lövhəsi iri daşlardan düzəldilmiş postament üzərində yerləşdirilmişdir.

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, bu postament o qədər də estetik görünüşə malik deyildir. Onu nisbətən hündür və estetik cəhətdən daha baxımlı postamentlə əvəz etmək məqsədəuyğun olardı. Bu barədə biz öz fikrimizi qoruğun müdiriyyətinə bildirmişik.

Qoruğun ərazisi bir qala, iki məbəd, bir inanc yeri (Qüdrət bulağı) olmaqla, 70-dən çox mağara-məbəd kompleksindən ibarətdir.

Ərazidəki tarixi-mədəniyyət obyektlərinin, o cümlədən, memarlıq abidələrinin tarixi haqqında fikirlər mübahisəlidir. Lakin bununla bclə, mütəxəssislər arxeoloji, eləcə də tikinti -inşaat materiallarına əsasən ərazinin tarixi dövrünü əsaslandırmağa çalışırlar. Bəzi mülahizələrə görə həmin ərazi aya, günəşə, müxtəlif bitki və heyvanlara etiqad göstərən büt-pərəstlərlə yanaşı, oda sitayiş edən atəşpərəstlərin əsas dini etiqad mərkəzlərindən olmuşdur.

Mənbələrdəki məlumatlara görə, Albaniyada xristian dünyasında, o cümlədən Qafqazda ən qədim kilsələrdən biri olan avtokefal apostol kilsəsi var idi. Burada ilk xristian icmaları IV əsrə qədər, yəni xristianlığın dövlət dininə çevrilməsindən daha əvvəl yaranmışdır. Eramızın ilk əsrlərində Yerusəlimdən, Suriyadan gəlmiş xristian missionerləri – apostollar (həvarilər) ilk xristian icmalarını yaratmışdılar. Alban tarixçisi M.Kalankatuklunun məlumatına əsasən, Gis (indiki Kiş) kəndi və oradakı məbəd Şərqi bütün kilsələri və şəhərlərinin başlanğıcıdır [2, s. 181].

Mənbələrdə göstərildiyi kimi, IV əsrin əvvəlində çar Urnayrın dövründə xristianlıq Qafqaz Albaniyasında dövlət dini elan edildi. Xristianlıqla yanaşı qədim yerli etiqadlar da qalmaqda idi. Alban əlifbasının yaradılması, kilsə məktəblərinin açılması, Suriya və yunan dillərindən Bibliya və başqa dini ədəbiyyatın alban dilinə tərcümə edilməsi xristianlığın yayılması və möhkəmlənməsində mühüm rol oynamışdı. IV-V əsrlərdə Alban kilsəsi Roma kilsəsinə tabe idi və kilsə başçıları – yepiskoplar Romada təsdiq olunurdu. Bu vəziyyət 451-ci ildə Xalkedonda çağırılmış IV Ümumdünya kilsə yığıncağında – xristian aləmində Qərb və Şərq kilsələri arasında (monofizitlər və diofizitlər) doqmatik mübarizə başlayana qədər davam etmişdir. 506-cı ildə Dvin məclisində Alban kilsəsi digər Şərq kilsələri kimi monofizitliyi qəbul etdi. 551-ci ildə Dvin məclisində isə Bizans kilsəsindən ayrılıb avtokefal (müstəqil) oldu [1, s. 214]. Alban kilsəsinin müstəqilliyi iki səbəblə şərtlənirdi: kilsənin apostol əsaslı olması və Albaniyanın siyasi statusu – onun Şərqi Roma imperiyasından tam müstəqilliyi. V-VIII əsrlərdə Albaniyada 12 yepiskopluq var idi [2, s. 181].

İslam dininin Azərbaycanda yayılması ilə əlaqədar təbii ki, xristianlıq tədricən zəifləyirdi. Məhz islamın yayıldığı dövrlərdə mağara-məbədlər albanların özlərini və dinlərini mühafizə etmək üçün onların sığınacağına çevrilmişdir.

XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycanda xristianlığın zəifləməsi ilə əlaqədar məbədlər xarabalığa çevrilməyə başlamışdır. 1836-cı ildə Eçmiadzin erməni katolikosluğunun təkidi ilə Peterburq Müqəddəs Sinodu alban katolikosluğunu ləğv edərək erməni katolikosluğunun tabeliyinə vermişdir. Beləliklə, Qafqaz Albaniyasında mövcud olan alban katolikosluğunun müstəqil fəaliyyətinə son qoyuldu. Həmin dövrdən etibarən gürcülər mağara -məbədlərdə böyük səylə təbliğat və bədii tərtibat işləri aparmağa başlamışlar.

“Keşikçi” mənasını daşıyan və yerli əhali tərəfindən sıldırım dik qayada tikilmiş Keşikçi qalası öz memarlıq quruluşunun xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan ərazisindəki digər qalalarla çox oxşardır.

Strateji baxımdan ən hündür yerdə sal qaya üzərində müdafiə üçün tikilmiş bu qalanın inşa edilməsi, mütəxəssislərin gəldiyi qənaətə görə, təxmini olaraq erkən orta əsrlər dövrünə aid edilir. Üç mərtəbədən ibarət olan qala 11 metr hündürlüyündədir və qeyd edildiyi kimi sırf müdafiə məqsədi daşmışdır. Bunu onun ikinci və üçüncü mərtəbəsində dörd tərəfə baxan müşahidə pəncərə-gözlüklərinin (mazgalların) olması bir daha əyani olaraq təsdiq edir.

Bu qalada da Azərbaycan memarlıq abidələri üçün səciyyəvi olan tağ forması mövcuddur. Kərpicdən və daşdan olan tağlar memarlıqda praktik əhəmiyyət daşıyaraq möhkəmliyi təmin edirdi. Qalanın tikintisində yerli təbii daşdan, qırmızı kərpicdən istifadə edilmişdir və onun divarının qalınlığı bir metrə çatır. Ərazidə sırf dini etiqad üçün nəzərdə tutulmuş daha iki məbəd qalaya nisbətən sonrakı dövrlərdə tikilmişdir. Həmin tikililərin Azərbaycan ərazisində olan digər Alban dövrünə məxsus abidələrin memarlıq quruluşu ilə yaxın oxşarlığı vardır. Deməli, burada tarixi-mədəni dövrlərin müxtəlif inkişaf mərhələlərində, eləcə də mədəniyyətlərin inteqrasiyası, sintezi mövcud olmuşdur.

Qoruğun ərazisində mövcud olan mağara-məbədlərin interyeri freskalarla kifayət qədər zəngindir. Vaxtilə alban rahiblərinin sitayiş yeri olan bu mağara-məbədlər kompleksindəki freskalar “İncil”dən götürülmüş müxtəlif mövzular əsasında xristian dininin təbliği məqsədilə gürcü dindarlarının burada yerləşməsindən sonra yaradılmışdır. Beləliklə, sözügedən obyektə tarix boyu formalaşmış dini ənənələr davam etdirilmişdir. Lakin burada mövcud olmuş yaşayış – məişət amili, məişət mədəniyyəti birinci olaraq qalır.

Freskaların tədqiqi ilə bağlı ilk öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, mağaraların interyerində kompozisiyaların yerləşdirilməsi miqyasla tam uyğunsuzluq təşkil edir. Belə ki, həmin kompozisiyalar bitkin süjet xətti əsasında deyil, göstərdiyimiz kimi, interyerin miqyası nəzərə alınmadan pərakəndə şəkildə işlənmiş müxtəlif dini səhnə və obrazlardan ibarətdir. Bu fakt bir daha təsdiq edir ki, mağaralar çox əvvəllər özgə funksiyanı yerinə yetirmək üçün yaradılmış, mövcud olmuşdur. Və hətta mağaraların divar səthində bəzi kiçik hissələrdə sadəcə boşluğu doldurmaq üçün müxtəlif ölçüdə və formada xaç təsvirlərinə rast gəlinir. Bu xaçlardan biri (digər xaçlarla müqayisədə daha böyük ölçüdə təsvir edilmiş) rus pravoslav kilsə xaçı ilə cynilik təşkil edir. Bu da ehtimal yaradır ki, freskaları işləyən rəssam rus mənşəli olmuşdur. Kompozisiyalarda müəyyən vizual effektlərin olması diqqət çəksə də, ümumilikdə götürüldükdə onlar qeyri-peşəkar səviyyədə, özü də tələsik işlənmişdir. Belə ki, kompozisiyalarda əşyaların həcm-fəza quruluşunda, mühitin həcm-məkan dərin-

liyinin verilməsində perspektiv qanunlara bacarıqsızlıqdan riayət edilməmişdir.

Göstərilən obyektəki freskaların tarixini söyləmək üçün ümumiyyətlə, dünya freska yaradıcılığının tarixini qısa da olsa, nəzərdən keçirmək lazım gəlir.

Məlum olduğu kimi, freskalarda akvareldən geniş istifadə olunur. Ağ boyaq qarışdırılmış qeyri-şəffaf akvarel hələ Qədim Misirdə və antik dövr incəsənətində, həmçinin orta əsrlərdə Avropa və Asiyada məlum idi. Təmiz ağ boyaq qarışdırılmamış akvarel XV əsrdən tətbiq olunmağa başlanmışdır. XV-XVII əsrlərdən etibarən akvareldən qravürə, çertyoj, tablo və freska eskizlərinin rənglənməsində istifadə edilirdi [1, s.199].

Tədqiq edilən freskalarda təbii ki, ikinci olan – yəni təmiz akvareldən istifadə edilmişdir. Sonradan onların üzərinə xüsusi şirə (lak) çəkilmişdir. Freskalarda diqqət çəkən kompozisiyalardan biri məşhur “Sirli axşam”, yaxud “Məxfi axşam” mövzusunda. Xristianlıqda məşhur olan və dərin fəlsəfi mənanı ehtiva edən bu mövzunun özü də mağaraların birində divar səthində sönük, səliqəsiz və demək olar ki, tamamlanmamış şəkildə yerinə yetirilmişdir.

Müxtəlif dövrlərdə (520-1920) xristianlığın təbliği ilə bağlı olan bu mövzuya aid 10-larla rəsm əsəri işlənmişdir [5, s. 84-99]. Təbii ki, bunlardan ən möhtəşəmi Leonardo da Vinçinin yaradıcılığına məxsus olan “Məxfi axşam” tablosudur [5;6].

Milan yaxınlığında Santa-Mariya delle Qratsiye monastırında (1495-1498) işlənmiş bu əsər Leonardonun bu günümüzdə qədər saxlanılmış ən böyük ölçülü (460x880) yeganə freskasıdır. Tədqiqatçıların son araşdırmalarında bu əsərdə hətta müəyyən musiqi kodlarının olması göstərilir. Ümumiyyətlə, demək olar ki, heyrətamiz zəka sahibi olan Leonardonun yaradıcılığına məxsus nümunələrdə açılmamış məqamlar hələ də qalmaqdadır.

Mağara-məbədlərdə sözügedən mövzuya aid kompozisiyada obrazların, yəni İsa Məsihin tələbələrinin sayı ənənəvi olaraq 12 deyil, daha azlıq təşkil edir. Çünki mağaranın divar səthinin həcmi kiçik olduğundan, çoxfiqurlu kompozisiyada obrazların lazımı sayda yerinə yetirilməsi mümkün olmamışdır.

Bu materialın müəllifi 2008, 2009, 2010 illərin müxtəlif vaxtlarında göstərilən obyektlərdə ciddi tədqiqat işləri aparmışdır (birinci dəfə, yəni 2008-ci ilin iyul ayında tədqiqat zamanı orada mənim həyatımı “N” sayılı hərbi hissənin əsgəri yüksəkliyə “rekord” göstərici ilə qalxaraq gətirdiyi kəndirlə xilas etmişdir – İ.H.). Həmin tədqiqat işlərinin nəticəsinə əsasən, deyə bilərəm ki, mağara-məbəd komplekslərindəki freskaların işlənilmə tarixi (rənglərin key-

fiyyət göstəricilərinə, suvaq materialına və eləcə də kompozisiyaların bədii üslub xüsusiyyətlərinə görə) XIX əsrin birinci yarısına aid edilə bilər [3; 4].

Bununla belə, freskalar işlənildiyi dövrün realist təsvir metodunun ifadəsi olaraq, divar boyakarlığının əyani nümunəsi baxımından maraqlıdır. Həmin freskalardakı yazı nümunələri gürcü qrafikasının əlifbasına əsaslanır və burada gürcülərin xristianlığın təbliği ilə bağlı müəyyən işlər aparmasını inkar etmək olmazdı. Ona görə də, göstərilən yaradıcılıq nümunələrinin mütəmadi olaraq araşdırılması, ümumilikdə həmin obyektlərdəki xristian incəsənətinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətli olardı. Bu mənada sözügedən ərazidəki mağara-məbədlər kompleksində sənətsünaşlar və mədəniyyətsünaşlar tərəfindən beynəlxalq səviyyədə tədqiqatların, eləcə də digər mütəxəssislər tərəfindən restavrasiya işlərinin davamlı olaraq aparılmasına ehtiyac vardır.

Bütün bunlarla yanaşı, həmin ərazidə müxtəlif tarixi dövr və sahələr üzrə çoxsaylı mütəxəssislər qrupundan ibarət olan ekspedisiyanın işləməsi məqsədəuyğun olardı. Çünki, Gürcüstan tərəfindən David Qaredji monastır kompleksində tədqiqat işləri hələ 1921-ci ilin payızında aparılmışdır. Ekspedisiyanın nəticələrinin rus dilində nəşr edildiyi mənbədə (həmin mənbə kserosurət olduğundan və orada müəllif və nəşr haqqında heç bir məlumat olmadığı üçün ədəbiyyat siyahısında verilməmişdir – İ.H.) Gürcüstan tərəfindən Bertubani adlandırılan ərazidə monastırlar kompleksinin adı çəkilir və həmin obyekt haqqında, o cümlədən Keşikçiqağa ilə bağlı olan bəzi fikirlər, tarixi məlumatlar Azərbaycan mənbələrindəki məlumatlarla üst-üstə düşür. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan tərəfindən bu ərazinin tarixi müxtəlif dövrlər üzrə yetərincə araşdırılmamışdır və ona görə də müxtəlif dövrlərin mədəni inkişaf təbəqəsinin tədqiqindən danışarkən bəzən zəncirvari həlqələri ardıcıl tutmaq olmur. Məlumdur ki, həmin ərazidə sovet dövründə qapalı hərbi təlim bazası fəaliyyət göstərmişdir və bu da həmin dövrdə sözügedən ərazinin öyrənilməsinə maneçilik yaratmışdır.

Tolerant bir ölkə olaraq Azərbaycanda müxtəlif dövrlərdə yaradılmış, fərqli dini etiqadlara xidmət edən abidələrə münasibət həmişə müsbət olmuşdur. Həmin abidələrdən biri olan, “Keşikçidağ” qoruğundakı maddi-mədəniyyət abidələri təbii fiziki təsirlərə məruz qalmasına baxmayaraq, öz tarixi simalarını indiyədək qoruyub saxlaya bilmişlər. Və düşünürük ki, bu cür abidələr müasir şəraitdə sivil dünyamızda beynəlxalq turizm sahəsinin diqqətini cəlb edəcək, oraya kütləvi turist ekskursiyalarının təşkil edilməsinə zəmin yaradacaqdır.

Nəticə olaraq, qeyd etmək istərdik ki, həm Gürcüstan, həm də Azərbaycan tərəfindən müxtəlif şəkili yazı materiallarının müəllifləri “Keşikçidağ” Döv-

lət Tarix-Mədəniyyət Qoruğundakı maddi mədəniyyət abidələrinə böyük hörmətlə yanaşmalı, onu münafişə ocağına çevirməməlidirlər. Burada uzun zaman kəsiyində mövcud olmuş mədəniyyətlər bir-birini əvəz etmişlər. Həmin mədəniyyəti bizlərə miras qoyub getmiş istər atəşpərəstlər, istərsə də xaçpərəstlər mahiyyət etibarilə mənəvi-əxlaqi kamilliyə can atmış, tanrıçılıq fəlsəfəsini təbliğ edərək, onun qarçısı olmuşlar. Mağara-məbədlərə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, turizmin təşkil edilməsi ilə yanaşı, onların həm də müqəddəs yer kimi ziyarət edilməsi, bu gün dini azadlığın, tolerantlığın təntənəsi olardı. Və Azərbaycan Respublikası bütün bu deyilənlərlə əlaqədar müvafiq şəraitin yaradılmasına təminat verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. I cild. Bakı, 1976, 592 s.
2. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. "Azərbaycan" cildi, Bakı, "AME-nin Elmi Mərkəzi", 2007, 884 s., ill.
3. Mansurov M. Ceyrançöl arxeoloji ekspedisiyasının 2009-cu il çöl-tədqiqat işlərinin ilkin nəticələri, AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar. Bakı, "Xəzər Universiteti", 2010, s. 19-25
4. Наджи Ф. Научно - популярный журнал "Yol". Баку, 2009, №3 (16), с. 6-19.
5. Уоллэйс Р. Мир Леонардо, 1452-1519. Москва, «ТЕРРА», 1997, 192 с., илл.
6. Художественная галерея да Винчи. Москва, 2004, № 7.

Имаш Гаджиев

«Кешикчидаг»: албано-христианские храмы.

В представленном материале исследуются этапы историко-культурного развития национального заповедника «Кешикчидаг», находящегося на грузинско-азербайджанской границе в Акстафинском районе. Уделено особое внимание изучению истории богатых фресок в албано-христианских монастырях, созданных по сюжетам Библии. В заключении работы даются предложения в связи с дальнейшими исследованиями данного объекта.

Imash Hajiyev

«Keshikchidagh»: Albanian and Christian temples.

In presented materials has investigated historical and cultural development periods of "Keshikchidagh" of State Historical and Cultural Museum Preserve that situated in Agstafa region of the boundaries of Azerbaijan and Georgia.

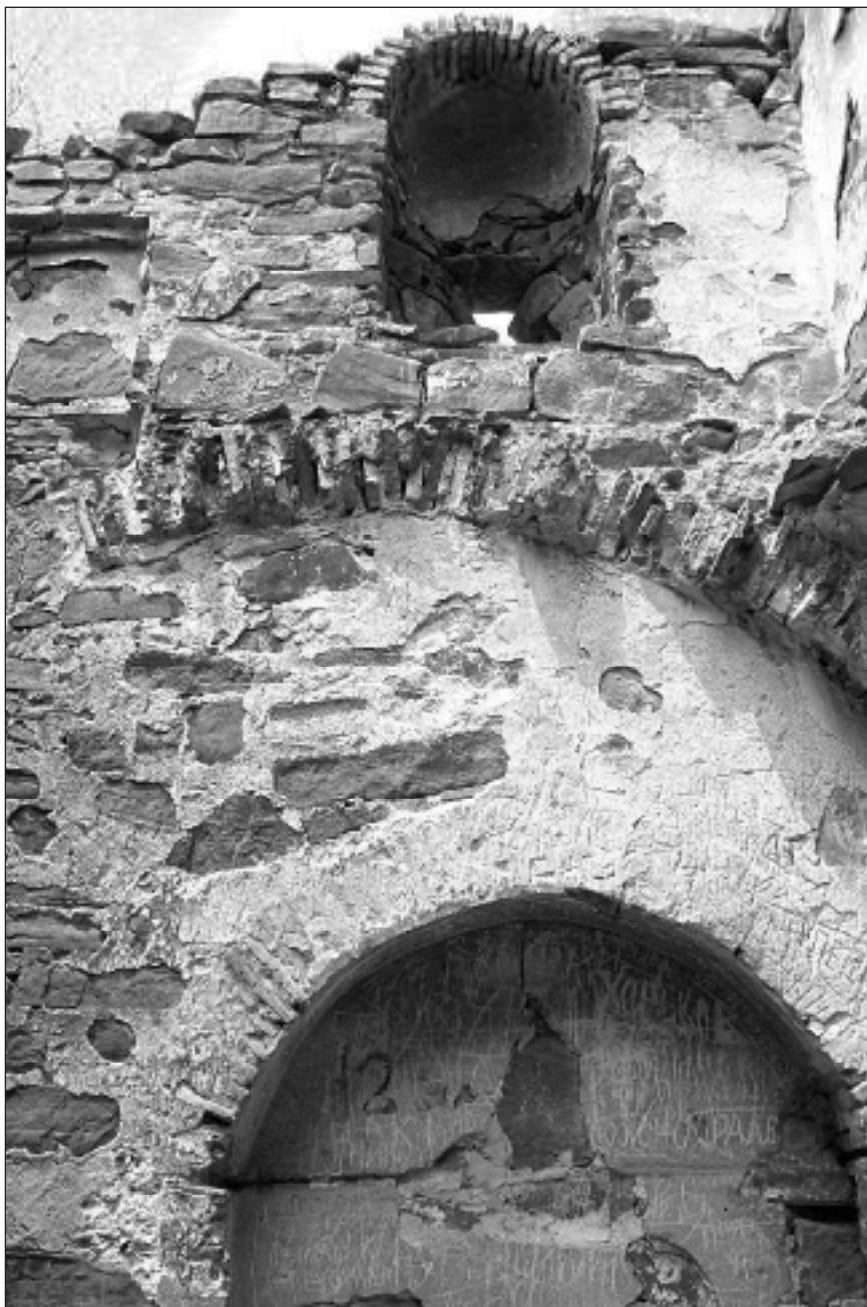

There have given special attention to learning of rich frescoes creating on the base of the Gospels' plots in Albanian and Christian monasteries. At the result of scientific research work have given recommendations for the future investigation of the object.

Açar sözlər: alban dövrü, qoruq, memarlıq abidələri, freskalar, turizm.

1. Keşikçiqala

2. Qalanın daxilindən görünüş

3. Qalada gözetçi pəncərələr

4. Qoruğun landşaftından görünüş

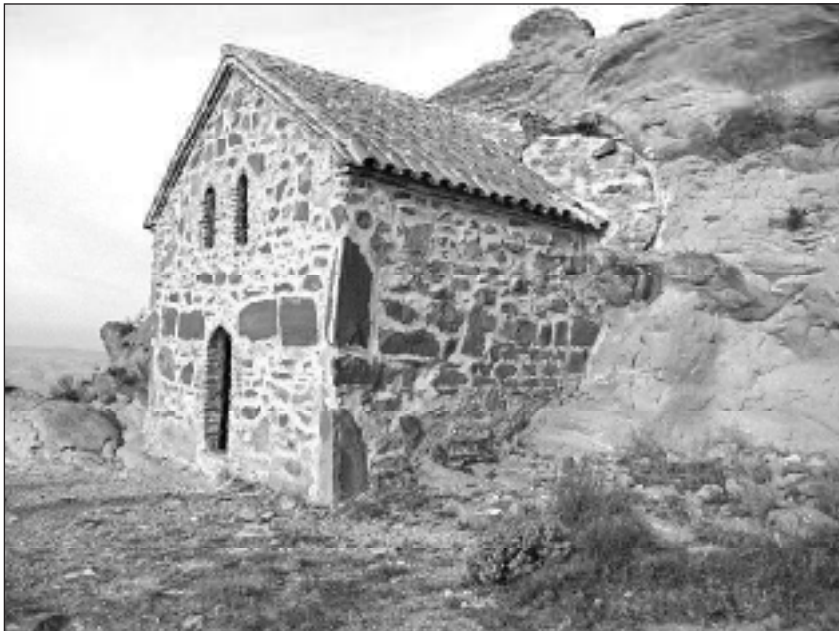
5. Mağara - məbəddən görünüş

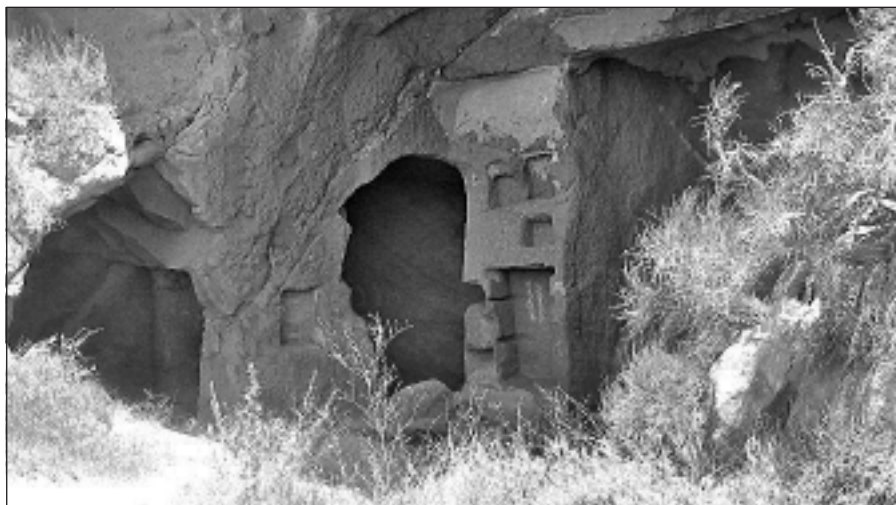
6. Freskalar

7. Məbədin görünüşü.

8. Dağa birləşdirilmiş məbəd

9. Mağaranın girişi

10. Mağarada sonradan aparılmış tikinti işləri

11. İ.Hacıyev tədqiqat zamanı.

ПРОБЛЕМА СОХРАНЕНИЯ ИСКУССТВА ШЕБЕКЕ

В годы независимости в искусствоведении Азербайджана сформировалась проблема, которая на протяжении предшествующего периода не воспринималась в качестве отдельного исследовательского блока. Это проблема сохранения культурного наследия. Став независимым государством, Азербайджан стал проводить самостоятельную внутреннюю и внешнюю культурную политику. Одним из приоритетных направлений внешней политики Азербайджанского государства является присоединение к международным правовым актам, обеспечивающим сохранение культурного наследия. С целью сбережения культурного наследия ЮНЕСКО принят ряд документов: Конвенция о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта (14 мая 1954 г.); Конвенция о мерах, направленных на запрещение и предупреждение незаконного ввоза, вывоза и передачи собственности на культурные ценности (14 ноября 1970 г.); Конвенция об охране всемирного культурного и природного наследия (16 ноября 1972 г.); Конвенция об охране подводного культурного наследия (2 ноября 2001 г.). Подписание этих конвенций Азербайджаном, с одной стороны, открывает большие возможности для сохранения и пропаганды отечественного наследия, с другой – налагает серьезные обязательства перед международным сообществом.

Однако для пяти стран СНГ, тюркских регионов России и самой Турции проблема имеет свое собственное, специфическое звучание. Достаточно открыть труды выдающихся тюркологов второй половины 20 – начала 21 века – Льва Гумилева, Олжаса Сулейменова, Рафаэля Безертинова и прежде всего Мурада Аджи, чтобы убедиться в этом. Чего бы они ни касались, будь то литературное наследие (я имею в виду руническое письмо), наскальные рисунки или архитектурные памятники – везде остро стоит проблема идентификации и интерпретации тюркского культурного наследия.

Очень часто задают вопрос: если она такая великая, эта тюркская культура, то где же тогда города, храмы, дворцы и замки или просто жилая архитектура? На этот вопрос лучше всего ответить цитатой автора

почти что энциклопедического издания «Всемирное культурное наследие»: «Большое число выдающихся памятников культуры в результате разного рода исторических катаклизмов вообще исчезло с лица Земли». Это можно сказать «о столице империи Чингисхана Каракоруме, даже место расположения которой ныне не известно», о столице Хазарии Итиль, о столице Золотой Орды Сарай-Берке [1, с. 10-11].

Проблема интерпретации и идентификации в равной мере актуальна и для материального, и для нематериального культурного наследия тюркских народов. За годы независимости в список Всемирного культурного наследия ЮНЕСКО внесены не только заповедники Ичери Шехер и Гобустан, но и ашыгское творчество, мугам, искусство ковра. Сегодня предстоит обосновать необходимость внесения в список Всемирного нематериального наследия искусства и символики шебеке.

Искусство и символика шебеке – одна из древних и все еще мало изученных художественных традиций азербайджанского народа. Шебеке – это декоративная плоскость, собранная из множества резных деревянных элементов и укрепленных между ними кусочков цветного стекла без помощи клея или гвоздей. Узоры шебеке символизируют Солнце, энергию жизни, вечное течение времени и бесконечность вселенной. Самыми распространенными композициями шебеке являются многолучевые звезды правильной геометрической формы. Основой художественного образа в шебеке является солнечный свет, проникающий сквозь цветное стекло и сетку контуров геометрических фигур.

Шебеке является городским видом художественного ремесла. Регионами распространения искусства и символики шебеке стали исторические города Азербайджана – Шеки, Шуша, Ордубад, Баку, а также город Дербент на территории Российской Федерации, где компактно проживают азербайджанцы. Носителями искусства и символики шебеке являются народные мастера. Среди известных народных мастеров шебеке можно назвать Мехти Мехтиева из Нахчывана (XIX век), Абузара Бадалова из Шахбуза (XVIII-XIX века), Аббаса Гулу из Шеки (XIX век). Непосредственным транслятором этого искусства, донесшим живую традицию шебеке до XX века, являлся заслуженный деятель искусств Абдулгусейн Бабаев. После его смерти традиция шебеке пресекается. Возобновление традиции шебеке связано с именем Ашрафа Расулова (1928-1997), более известного как уста (мастер) Ашраф.

Он передает свои навыки и знания сыну, Тофику Расулову, начинавшему работу в области шебеке под руководством отца. На сегодняшний день Тофик Расулов (родился в 1961 году) является ведущим мастером шебеке в Азербайджане и неформальным лидером сообщества художников, работающих в этом виде искусства. Вокруг его фигуры сложилась современная школа шебеке в городе Шеки. Искусство и символика шебеке традиционно передаются от мастера ученику, а также внутри семьи от отца к сыну. Самым показательным примером является уже упомянутая династия мастеров шебеке Расуловых, самым молодым представителем которой является Ильгар Расулов (родился в 1990 году). Интересно заметить, что мастерами шебеке всегда были и продолжают оставаться только мужчины, так как искусство шебеке связано с тяжелым физическим трудом.

Технологию создания шебеке можно по праву назвать уникальной. Мастер из твердых пород дерева – самшит, орех, бук, дуб – сперва изготавливает стандартные детали различной формы, а потом по готовому рисунку монтирует узоры. Желаемая форма шебеке достигается лишь вдеванием друг в друга мелких алатов – деревянных деталей с выступом и впадиной, между которыми устанавливаются кусочки цветного стекла. В этом «декоративном способе резания-вдевания» [2, с. 21] и заключается главный секрет искусства шебеке. Само слово «шебеке» означает «сетка» или «решетка». При сборе такой решетки мастер не может допустить даже малейшей погрешности. Сетка орнаментов шебеке – очень жесткая и одновременно хрупкая структура. Народные умельцы 17-18 веков использовали в своих композициях цветные стекла толщиной всего один миллиметр. Нашим современникам не удастся достичь этого уровня: их материалом является стекло толщиной три миллиметра.

Как известно, в Узбекистане, Таджикистане и др. центральноазиатских странах существует традиция изготовления «панджара», некоторые принципы которой родственны искусству шебеке. Однако панджара (тадж. – решетка) – это узорная решетка из ганча или дерева, редко из металла, в которой, в отличие от шебеке, не применяется цветное стекло. Поэтому ставить знак равенства между шебеке и панджара было бы неверно. То же самое относится и к «мушарабия» - аналогичной традиции в арабских странах.

В издании, посвященном павильонам и сооружениям ВДНХ СССР, шебеке названо «азербайджанским витражом», а в Большой Советской

Энциклопедии значение слова шебеке передается следующим образом: «название прорезных или имитирующих их узоров в декоративно-прикладном искусстве Азербайджана» [3]. Наконец, в Большом словаре иностранных слов можно найти такое определение: шебеке – это «азербайджанский узор, используемый в оформлении окон, ажурные оконные решетки» [4].

Действительно, шебеке иногда сравнивают с европейским витражом. Да, они имеют одинаковое средство художественной выразительности: оно возникает в результате того, что сквозь цветное стекло струится свет. Но у шебеке и витража совершенно различный изобразительный язык и технология изготовления. В современной культурной среде Азербайджана искусство шебеке несет прежде всего социально-эстетическую нагрузку, представляя собой концентрат традиционного визуального языка и символических значений, связанных с мировоззрением жителей Азербайджана древности и средневековья. Визуальный код искусства шебеке может рассматриваться как уникальный слепок азербайджанской художественной картины мира, поскольку это искусство во всей полноте своих признаков не известно ни в одной другой стране.

Чтобы быть точно идентифицированным, надо иметь выразительный индивидуальный знак, отличающийся от всех других. Таким идентификатором азербайджанской культуры и является шебеке. Неповторимость и своеобразие искусства шебеке заключается в комбинаторном методе – уникальном способе сочетания простых геометрических форм, передающих содержание общих для человечества священных символов: дерево жизни, солнечный крест, яйцо жизни (соединение мужского и женского начал). Например, дерево жизни нигде не изображается в виде вытянутого двенадцатиугольника.

Знания и навыки искусства и символики шебеке никем вербально не сформулированы, что до сих пор создает возможность неоднозначной трактовки самого содержания данной традиции. Сущность и содержание традиции шебеке существуют в умах мастеров этого вида искусства и его немногочисленных исследователей. Между тем, традиция шебеке имеет свою философию. «Искусство шебеке – это, вызванный к жизни очень высокой степенью вибрации человеческой мысли, прототип «лабиринта». Это – сущность менталитета народа, ход исторической трансформации, это – подсознательная форма мышления, это – бессознательное

стремление наращивать, напластовывать логически вытекающие одна из другой ячейки-фантазии. Это – типичная модель фрактального развития, которое является развертыванием или мультиплицированием символа «древа жизни», уникального по энергичности и мощи к потенциальному развитию. Известно также, что символ «древа» является энергичной основой зороастрийского вероучения. Фракталы являются фрагментами «древа», которые в точности повторяют весь, присущий целому, рисунок развития... Шебеке – это бесконечность или точнее, развитие, устремленное в бесконечность, внутри которого есть и заложен потенциал к бесконечному развитию. Шебеке – это символ свастики в движении» [5, с. 142-143], - пишет известный композитор и музыковед Рахилия Гасанова, сравнивая мугамную импровизацию и узоры шебеке.

Трудно оспорить положения вдохновенной импровизации Р.Гасановой на тему шебеке. Но вряд ли стоит связывать принципы развертывания композиции шебеке с зороастрийским вероучением. Шебеке, подобно мугаму и искусству ковра, неразрывно связано с тюркской традицией и духовной практикой древнего Турана. В основе тюркской духовности – вера во Всевышнего Тенгри. Осколки тюркского тенгрианства сегодня больше известны по разрозненным фрагментам шаманизма.

В отличие от религий авраамической традиции, шаманский транс представляет собой т.н. «сухой путь», прямое вертикальное восхождение из мира подземного в высшие регионы Бытия. Транс шамана – измененное состояние сознания, в которое шаман попадает через некую нейтральную точку – определенный зазор между бодрствованием и сном, индивидуальными и коллективными бессознательными слоями психики. Физиологическая природа человеческого организма такова, что колебания между полюсами сознания происходят множество раз в секунду, и на бытовом уровне люди этого просто не замечают. Сознание человека, таким образом, имеет квантовую природу, оно проквантовано на два уровня и непрерывно колеблется. Сущность транса заключается в том, что шаман достигает нейтрального состояния и фиксирует его. «Место, где встречаются небеса и земля», также является средоточием, точкой между противоположностями – солнцем и луной, днем и ночью, бодрствованием и сном, то есть точкой просветления, точкой Вечного Сейчас» [6, с. 173]. Находясь там, шаман мгновенно познает все – там действует холистический метод передачи информации. Портал, через который ша-

ман проникает в иные регионы Бытия, обозначается в сакральной геометрии фигурой рыбьего пузыря.

Это «Вечное Сейчас» и отражает композиционная структура шебеке, в которой неограниченное воспроизведение исходных элементов происходит по принципу фрактальной геометрии. В любой точке поверхности шебеке Бытие равно самому себе, подобно тому, как оно самотождественно в необъятном пространстве «Вечного Сейчас».

Искусство шебеке неразрывно связано с архитектурой. Узоры шебеке органично вписываются в композиции общественных и жилых зданий, украшая их интерьер или экстерьер. Самыми известными сооружениями, донесшими до нас искусство и символику шебеке, являются шедевр азербайджанской архитектуры 18 века Дворец Шекинских ханов в Шеки, дома Зохраббековых и Мехмандаровых в Шуше (19 в.), мечеть в карабахском селении Саатлы (19 в.), мечети Джума и Амбарас (17-18 вв.) в Ордубаде.

К середине 20 века живая традиция искусства шебеке пресеклась. На тот момент более половины композиций шебеке Дворца Шекинских ханов были безвозвратно утеряны. Для их реставрации необходимо было восстановление технологии изготовления шебеке, а также восстановление утерянных рецептов природных красителей для стекол шебеке. Эта работа начиналась в специальной научно-производственной мастерской Министерства культуры Азербайджана под руководством профессора Ниязи Рзаева и продолжалась около семи лет.

Проблема сохранения и реставрации искусства шебеке также неразрывно связана с охраной архитектурных памятников. Композиции 18-19 веков дошли до нас только благодаря тому, что являлись элементом архитектуры памятников, находящихся под охраной государства. В настоящее время ситуация начинает меняться. Правительство Азербайджана выступает с инициативой включения искусства и символики шебеке в репрезентативный список нематериального культурного наследия ЮНЕСКО.

В процессе подготовки репрезентативного файла автором доклада были выявлены некоторые проблемы бытования искусства шебеке в современном обществе, ранее не обращавшие на себя внимания ни исследователей, ни охранных органов культурного наследия. Первая и самая главная из них – проблема авторского права на произведения шебеке. Как известно, традиционное народное искусство анонимно. Удивительно, но современное сообщество мастеров шебеке во многом

сохранило эту традицию. Большинство мастеров нисколько не озабочены вопросом авторства на свои работы после выплаты им гонорара со стороны заказчика – частного, корпоративного или государственного. Поэтому для исследователей шебеке на каждом шагу встает вопрос об атрибуции произведений не только удаленного прошлого, но и современности. Для самого сообщества данное обстоятельство выступает источником конфликтов по поводу авторства: здесь можно привести в пример спор об авторстве композиций шебеке в интерьере и экстерьере бани «Тезе бей» в Баку. Или другой пример. До сих пор не удалось разыскать автора композиций шебеке, исполненных в интерьере мечети Биби Эйбат в Баку. Предположительно, это мастер Ровшан из Сальян.

Вторая проблема заключается в механизмах и способах разрешения имущественных вопросов. В тех случаях, когда произведения шебеке вкомпонованы в структуру современных сооружений, не являющихся памятниками архитектуры, после смены владельца их судьба зависит исключительно от его доброй воли. Несколько лет назад по заказу Отдела виз и регистраций МВД в его помещении Т.Расуловым была исполнена уникальная композиция шебеке, изображающая Государственный флаг Азербайджанской Республики. В прошлом году часть помещения была приватизирована и отошла частному владельцу, который начал ремонт с целью перепрофилирования помещения и размещения там ресторана. Захочет ли новый хозяин сохранить расположенную на его частной территории композицию шебеке?

Названные проблемы, как мы убедились, опять-таки не разрешимы вне контекста сосуществования архитектуры и шебеке. В течение года искусство шебеке будет внесено в список ЮНЕСКО в качестве объекта нематериального наследия. Искусство шебеке представляет собой комплекс различных видов деятельности, знаний и навыков, среди которых мифология, философия, геральдика, этнография, орнамент, геометрия, черчение, колористика, резьба по дереву. Но реализованы эти навыки могут быть в рамках либо традиционной архитектуры, либо современного дизайна.

Уже сейчас искусство шебеке включено в «Государственный реестр памятников нематериального культурного наследия Азербайджана». Включение шебеке в репрезентативный список нематериального культурного наследия ЮНЕСКО прежде всего повысит интерес и внимание к этому виду традиционного искусства. На международном уровне вклю-

чение элемента способствовало бы сотрудничеству с Азербайджаном стран Средней Азии и Турции, где традиции художественного ремесла близки азербайджанским. На местном уровне ожидается развитие шебеке в его главном центре Шеки, а на национальном – его возрождение в тех регионах, где шебеке существовало исторически.

ЛИТЕРАТУРА

1. Максаковский В.П. Всемирное культурное наследие. – М., 2000.
2. Алиева А. Художественная обработка дерева. – Б., 1986.
3. <http://bse.sci-lib.com/article123490.html>
4. <http://www.kroka.ru/html/q/qebeke.html>
5. Гасанова Р.М. К этимологии слова «мугам». // Материалы Международного научного симпозиума «Мир мугама». – Б., 2009.
6. Гардинер Ф., Осборн Г. Излучающие свет. – М.: Эксмо, 2008.

Ərtegin Salamzadə

Şəbəkə sənətinin qorunub saxlanması problemi

Məqalədə ilk dəfə olaraq şəbəkə sənəti və rəmzlərinin təyini verilmiş, şəbəkə kompozisiyalarının hazırlanma texnologiyası və regional xüsusiyyətləri təsvir edilir. Şəbəkə sənəti və rəmzləri barədə faylı sənədləşdirilməsi təcrübəsi YUNESKO-nun qeyri-maddi irsinin representativ siyahısına daxil edilmək üçün ümumiləşdirilmişdir. Xüsusilə də müəllif hüququ və quruluşunda şəbəkə kompozisiyaları yerləşdirilmiş obyektlərə mülkiyyət hüququ problemləri ayrılmışdır.

Ertegin Salamzade

The problem of preservation of shebeke art

In the article for the first time there is given the definition of the art and symbolism of shebeke, described the technology of the making and regional peculiarities of shebeke compositions. The experience of documentation of the shebeke art and symbolism of shebeke for the entry into the representative list of intangible heritage of UNESCO is generalized. The problems of the author's right and the property rights on the objects in the structure of which there are placed shebeke compositions are especially marked out.

Ключевые слова: шебеке, символика, ЮНЕСКО, традиция, авторское право.

УОТ 72.01

*Райха Амензаде,
доктор архитектуры*

АРХИТЕКТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ, ЕГО ИЗУЧЕННОСТЬ И СОХРАННОСТЬ

За последние годы в разных странах ведется грандиозная работа по сохранению культурного наследия. Понимание необходимости интенсификации работ прямо соответствует целям повышения престижа архитектурного наследия, его высокой оценки.

Высокий уровень архитектуры средневекового Азербайджана характеризуют памятники зодческого искусства охватывающие большой хронологический диапазон. В памятниках относящихся к различным периодам развития архитектуры материально выражена созидательная роль и творческие усилия многих поколений мастеров - минаретов, мухаммедов, уста, бенна, нагашей, кашисазов - носителей креативной мысли, увековечивавших традиции строительной и художественной культуры.

Разнообразие типов сооружений монументальной архитектуры отвечало всевозможным сторонам жизненного уклада социума, значимость и сохранность их имеет исключительную важность, ведь каждое из них «всматривалось» в линию горизонта. Они проектные уже по своему определению, начиная с рутинных образцов, а выдающиеся произведения зодческого искусства, по выражению проф. Х.Зельдмайра поднимаются до пророческой функции (1). Изучение памятников способствует уяснению многочисленных граней истории и культуры народа, определяет наличие широчайшего диапазона его духовных ценностей, более глубокое исследование взаимосвязей и выявление историко-генетических формообразующих особенностей.

На пути культурного самосознания и самобытности особое место занимает проблема понимания исторической принадлежности к мировоззренческой всеобщности тюркских народов. Сохранение культурной аутентичности приобрело острую актуальность, он вполне органичен на нынешнем витке социально-экономического развития.

Защита архитектурного наследия является одной из важнейших среди основополагающих принципов общественного устройства, главным ос-

тается физическая сохранность памятника. Много положительного сделано в плане их реставрации, консервации и реконструкции, спасены от окончательной утраты десятки зданий и сооружений построенные во всех регионах страны.

Глубоко важным является вопрос аналитического исследования архитектурного наследия, его места в мировой культуре и ценности вклада. Благодаря целой когорте выдающихся исследователей архитектуры Азербайджана появились труды по истории зодческого искусства начиная с древнего периода, определены архитектурно-художественные особенности средневековых архитектурных школ, были предприняты попытки периодизации, типологии, композиционного содержания памятников, их отдельных мотивов и элементов, исследования памятников градостроения.

Вектор исследований в будущем, по-видимому, будет направлен на процессы формообразования, изучение эволюционного развития композиции начиная с его истоков, своеобразие национального зодчества.

Разработки в архитектурной науке по проблеме сохранения и использования памятников обширны и включают труды по философии культурного наследия проблемы охраны историко-культурных ландшафтов, по экономическим и организационно-правовым аспектам.

Реставрационные и реконструктивные работы, как и возведение новых строений, требуют научных обоснований, экстраполированных на глубинные закономерности архитектуры и градостроительства. Без предварительного изучения памятника (обмеры, текстовые, графические и фотодокументы) вкуче с неоспоримым доказательством изменений, которым он подвергся, трудно представить его достоверное воспроизведение, организацию его восстановительных работ. Расширение подобных исследований имеет крайне важную, программную значимость как для архитектуроведения, так и для архитекторов-практиков.

Вслед за консервационными работами в мечети Мухаммеда (Сыных-гала) в Ичери - Шехер отреставрированной в соответствии со всеми требованиями ЮНЕСКО, известная австрийская компания "Atelier Erich Pummer" проводит ныне восстановительные работы в Гыз Галасы, где использованы инновативные методы реставрационной науки. Всему этому предшествовало тщательное изучение всех параметров уникального памятника, предложены неординарные методы консервации уникального памятника.

Лиза Сиола, вице-президент Международного Союза Архитекторов отмечает “ современная азербайджанская архитектура стремится выразить богатое историко-культурное наследие страны. Это очень важно и с точки зрения продолжения преемственности традиций в архитектуре Азербайджана. Особого внимания, изучения и уважения заслуживает градостроительство в Азербайджане, которое представляет богатый материал для исследования, обмена опытом” (2).

Сохранение архитектурного наследия имеет остроактуальную роль для развития туризма в Республике, приобретающего значимость одного из ведущих для экономики отраслей наряду с сырьевой, энергетической, аграрной, информационной сферами, способствует расширению границ взаимопонимания и доверия между людьми. Он же служит материальным источником для сохранения памятника, в связи с чем возникает необходимость избирательного отношения к определению памятника, который может “работать” комплексно, что исходит из многих факторов (конкретные интересы, местные условия).

Эти и другие позиции требуют неизменного внимания, а также активного участия в деле сохранности памятников, которые необходимо рассматривать как важнейшую часть городской среды, с целью сохранения «памяти места». Нельзя не сказать об огромном эстетическом наслаждении при их визуализации, а вспомнив слова Г. Ревзина “Когда мы смотрим на архитектурные памятники прошлого отсюда, то они становятся символами вечности, преодолевшими время” (3), мы как бы становимся участниками этого действия, приобретаем бессмертность.

В русле интенсификации деятельности архитекторов – реставраторов, в деле сохранности архитектурного наследия, и, все растущей актуальности исследований, в список памятников мирового культурного наследия ЮНЕСКО были включены Ичери Шехер, Гыз Галасы, Ансамбля дворца Ширваншахов (декабрь 2000 г.). Эти и другие памятники включены в систему процессов происходящих в реальности, в современный период, с неперменным главным условием - использованием памятника.

Список больших творческих достижений, который множится за последние годы наблюдается во всех аспектах строительства - наряду с появлением новых архитектурных объектов и ансамблей, ведутся работы по воссозданию памятников архитектуры и их восстановлению, т.е. это

виды единого процесса реставрации социально-культурных ценностей, и что зависит от степени утраты или разрушения памятника. Однако воссоздание не означает стилизаторское решение на тему утраченного памятника, последнее имеет место в практике, но лишь на незначительном числе примеров она удачна.

Реконструкция памятников архитектуры имеет ряд принципиальных отличий от реставрации, что заключается в следующих позициях. В ходе реставрационных работ укрепляется структура памятника с применением материалов подобных первоначальному (не «вредящих» памятнику), восстановлением деформированных элементов, устранением позднейших наслоений и др. Неквалифицированное вмешательство ведет, как правило, к деградации памятников. Реконструкция памятников, означающая проведение комплексных строительных и отделочных работ приводит в конечном итоге к восстановлению функциональных качеств здания, к изменениям в ряде случаев его назначения. Эта работа рассчитана на уже сложившиеся условия и масштаб застройки, с существующими планирочными и объемно - пространственными связями. Следует непременно соблюдать охранные границы памятников, предусматривающие панорамный обзор памятника. Тщательное выполнение этих и других нормативов позволяет приблизить подлинность памятника насколько это можно, способствует продлению его жизни, любованию им как высокоэстетическим объектом.

Утрата памятника - это утрата исторической памяти. Немало вопросов вызывают отдельные случаи невежественного, крайне неуважительного отношения к памятникам, в том числе это всякого рода «ремонт», их беспорядочный снос, строительство новоделов близ них, отчего последние не просто проигрывают, утрачивая былую выразительность архитектурного образа.

В архитектурно-художественном образе памятников запечатлены практически все периоды развития архитектуры того или иного региона, отличающиеся значительным своеобразием. Вместе с тем, ценное архитектурно-градостроительное наследие в настоящее время еще мало задействовано в социальной, а также экономической сферах. Справедливости ради следует отметить неуклонно растущую тенденцию применения его культурно-экономического потенциала и использования в просвещении, в образовательных программах.

Актуализации проблем сохранения и использования архитектурного наследия способствует беспрецедентный ныне приток туристов в нашу страну, имеющую памятники относящиеся уже к палеолиту.

Исключительная мозаичность зодчества Азербайджана связана не только постоянно действующими основополагающими факторами (природно-климатические), но и с мировоззрением народа, его вероисповеданием. Таким образом, непреходящие архитектурные ценности базируются на многовековом интеллектуальном и эмпирическом опыте, включающим также характерные географические, климатические, исторические, этно-психологические особенности того или региона.

В современных социально-экономических условиях большую значимость приобретают исследования по объективизации методов оценки в области охраны памятника, инвестиционного фактора в архитектуре и градостроительстве. В тенденциях сохранения и исследования архитектурного наследия право на существование получили механизмы оценки с привлечением разнородных факторов инвестиционной привлекательности, как-то; сведения об историческом облике, степени сохранности, правовые аспекты, природные ресурсы, инфраструктура памятника, позволяющие произвести количественные расчеты и получить знание об инвестиционном рейтинге памятника и вероятности реализации в них тех или иных функций (4).

ЛИТЕРАТУРА

1. Газета "Эхо", №62, 2012.
2. ru.ara.az/news
3. Ревзин Г. Очерки по философии архитектурной формы. - М., 2002.
4. Краснобаев И.В. Архитектурное наследие сельских дворянских усадеб Казанского Повожья, потенциал сохранения и использования. Автореферат канд. архитектуры. - Казань, 2009.

Rayihə Əmənzadə

Memarlıq irsi, onun tədqiqi və qorunması

Memarlıq irsinin qorunması indi çox böyük əhəmiyyət kəsb edən son dərəcə aktual problemdir. Mühafizə zonalarının şəhərsalma təşkili, abidə və memarlıq komplekslərinin qavranılması əsas məsələlərdir.

Memarlıq sənəti abidələri yalnız bizim yolkəmizin mədəni irsi deyil, həm də dünya sivilizasiyasının sərvətidir. Azərbaycanca abidələr mühafizə olunur,

bərpa edilir, onların əvvəlki siması qaytarılır, bir sıra tikililər və komplekslər YUNESKO siyahısına daxil edilmişdir.

Rayiha Amenzade

Architectural heritage, its study and preservation

The preservation of the architectural heritage is on urgent problem assuming a great significance now. One of the main problems is the urban organization of restricted areas, perception of monuments and architectural complexes.

Monuments of architectural art is not only cultural heritage of our country, but also the property of the world civilization. Monuments are preserved and reconstructed in Azerbaijan, they acquire their initial appearance, a series of buildings and complexes are included in the list of UNESCO.

Ключевые слова: архитектурное наследие, реставрация, консервация, охранный зона.

*Rizvan Qarabağlı,
memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru*

ARXEOLOGİYA TARİXİMİZƏ BİR BAXIŞ, YAXUD ABİDƏLƏRİMİZİ NECƏ QORUYURUQ?

Tarixdən məlum olduğu kimi Azərbaycan ərazisi ta qədim insanların yaşaması və məskunlaşması üçün əlverişli diyar olmuşdur. Ona görə də S.Vurğunun sözləri ilə desək bu diyarın hər daşı altında bir tarix yatır. Bu bərdə hələ S.Vurğundan çox-çox öncə yaşayıb yaratmış Yunan alimi Böyük Plini özünün “Təbiətin tarixi” əsərində xüsusi vurğulamış və hətta buradakı qədim yaşayış məsgənlərinin adlarını da qeyd etmişdir. Anca çox təəssüfki belə zəngin maddi mədəniyyətə malik olan ölkənin yeraltı və yerüstü abidələrinin tədqiqinə çox gec başlanılmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanda tarix və mədəniyyət abidələrinin tədqiqinə XIX yüzillikdə, Rus imperiyasının işğalından sonra başlanmışdır. Bu zamanlar daha dəqiq desək 1829-cu ildə arxeoloq A.Yanovski Rusiya Arxeologiya komitəsi tərəfindən Azərbaycana elmi ezamiyyətə göndərilir. O, ilk növbədə Böyük Plininin göstərdiyi toponimlərin tarixini və coğrafi məkanını dəqiqləşdirməyə çalışmış və eyni zamanda bir çox abidələrlə yxından tanış olmuşdur. Bundan 17 il sonra, yəni 1846-cı ildə A.Yanovski “Qədim Qafqaz Albaniyası” adlı məqalə çap etdirmişdir. Onun bu məqaləsindən sonra sanki Azərbaycan ərazisi həvəskar arxeoloji qazıntı meydanına çevrilmişdir. Onların sırasında əcnəbilər xüsusi fədakarlıq göstərmişlər. Belə səyyah arxeoloqlardan biri də fransalı Dubya de Monpere idi. O, 1834-cü ildə Qarabağda olmuş və Şuşadakı memarlıq abidələrinə heyranlıqla tamaşa etmişdir. Lakin səyyah Şuşadakı abidələrə heranlıqla tamaşa etsədə əlinə heç bir qənimət keçmədiyindən Tiflisə üz tutmuşdur. Ancaq Göygöl rayonu ərazisindən keçərkən yolüstü bir neçə gün burada ləngiyərək arxeoloji qazıntı işləri də aparmışdır. Qazıntı zamanı səyyah buradan şoxsaylı və müxtəlif ölçülü saxsı qablar və tunc əşyalar aşkarlayaraq onların bir qismini özü ilə Tiflisə aparmış qalanını isə Fransaya göndərmişdi. Bu azimmiş kimi yenədə həmin dövrlərdə Göygöl ərazisində üzüm bağları salan almanlar burada xeyli miqdarda qəbir abidələri dağıtmış və əldə etdikləri maddi mədəniyyət abidələrini Almaniya muzeylərinə göndərmişlər. Həmin vəziyyət Gədəbəy ərazisində təkrarlanmışdır. Hətta bu rayonun Qalakəndi ya-

xınlığındakı mis mədənlərində qazıntı işləri apararı alman mühəndisi R.Bizxov 40-dan şox qədim insanların daş alətlərini və digər maddi mədəniyyət abidələrini Berlin muzeyinə göndərmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, XIX yüzilliyin 70-ci illərindən başlayaraq bütün Qafqazın, o cümlədən Azərbaycan ərazisində olan maddi mədəniyyət abidələrinin zənginliyi və tarixi əhəmiyyəti rus eləcədə əcnəbi tədqiqatşılıarın diqqət mərkəzində olmuşdur. Elə bu səbəbdən də 1871-ci ilin oktyabr ayında Tiflis şəhərində Qafqaz Arxeologiya Komitəsi təsis edilir və bir ildən sonra bu komitə Qafqaz Arxeologiya Həvəskarlarının Cəmiyyətinə çevrilir. Bu, cəmiyyətdə müxtəlif xalqların nümayəndələri toplanır və onun xətti ilə Qafqazda o cümlədən Azərbaycan ərazisində çoxsaylı arxeoloji qazıntı işləri aparıldı. Nəhayət 1881-ci ildə cəmiyyətin qurultayı keşirilir və həmin qurultayda Qafqazda geniş miqyaslı və mütəşəkkil surətdə arxeoloji qazıntı işlərinin aparılması mühüm bir vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur. Guman etmək olardı ki, bu qurultaydan sonra Azərbaycan ərazisində aparılacaq arxeoloji qazıntı işləri professionallar tərəfindən həyata keşiriləcək və əldə olunan maddi mədəniyyət abidələri Azərbaycan muzeylərinə təhfil veriləcək. Ancaq çox təəssüf ki, belə olmadı. Məsələn, 1880-90-cı illərdə Moskvadakı arxeoloqlar cəmiyyətinin xüsusi göndərişi əsasında A.İvanovski Azərbaysanın qərb rayonlarında, ocümlədən Gədəbəy ərazisində arxeoloji qazıntı işləri aparmışdır. O, hətta bu işlərə Şuşa realni məktəbində alman dilindən dərs deyən Emil Reslezi də cəlb etmişdir. Onlar bu ərazilərdə xeyli sayda arxeoloji qazıntı işləri aparmış, çoxsaylı maddi mədəniyyət abidələri üzə çıxarmış və xüsusi ilə Qalakənd ərazisində 70-dən çox daş qutu qəbir aşkar etmişlər. Sonra bütün bu abidələri son sayına qədər hamısını Moskvadakı Dövlət Tarix muzeyini göndərmişlər. Görün bu arxeoloqları Azərbaycan əraziləri necə maraqlandırırbsa onlar hətta 1892-93-cü illərdə Gədəbəydən sonra Gəncəçay hövzəsində qazıntı işləri apararaq Enoloit, Tunc və ilk dəmir dövrünə aid əşyalar aşkarlamış, 1896-99-cu illərdə isə Göygöl rayonu ərazisində isə bir neçə kurqan açmışlar. Yenədə təbii olraq bütün əldə etdikləri maddi mədəniyyət abidələrini Rusiya muzeylərinə göndərmişlər.

Azərbaycanın qərb rayonlarındakı abidələr zənginliyi bu sahə ilə məşğul olmayan qeyri peşəkar insanları da özünə cəlb etmişdir. Görün iş nə yerə çatmışdırki, dağ mühəndisi B.Şults və adi aptek işçisi B.Rozendorf öz qardaşı ilə birlikdə bu ərazilərdə çoxsaylı qazıntı işləri aparmaqla külli miqdarda maddi mədəniyyət abidələri əldə edərək onların hamısını Avropa muzeylərinə satmışlar. Azərbaycan memarlıq tarixindən və arxeoloji materiallardan məlum

olduğu kimi ölkəmizin Arazbar və cənub bölgəsi də mədəniyyət abidələri ilə çox zəngindir. Bu yerlərə hələ XIX yüzilliyin axırlarında Fransalı arxeoloq Jan de Marqon çox həvəs göstərmişdi. O, 1886-cı ildə Azərbaycanın Araz çayından cənuda qaian ərazilərində qazıntı işləri aprdıqdan sonra, çayın şimal hissəsində, eyni zamanda Talış ərazilərində də qazıntı işlərini davam etmişdir. Jan de Marqon Arazın cənub tərəfindən son tunc və dəmir dövrünə aid çoxsaylı maddi mədəniyyət abidələri aşkarlamış, şimal ərazilərində isə 230-dan çox qəbir abidəsi açmışdır. Arazın hər iki sahilindən külli miqdarda maddi mədəniyyət nümunələri əldə edən arxeoloq onların hamısını Parisin Sen Jermen muzeyinə aparmışdır.

Nəhayət 1901-ci ildə Tiflisdə Moskva Arxeologiya Cəmiyyətinin Qafqaz şöbəsi təsis olundu. Bundan sonra bütün Qafqazda və o cümlədən Azərbaycanda aparılan arxeoloji qazıntılar bu cəmiyyətin razılığı ilə həyata keçirilmiş və əldə olunan maddi mədəniyyət abidələri Tiflis arxivində toplanmışdır. Doğrudur, müəyyən söz-söhbətin qarşısını amaq üçün Azərbaycan ərazilərindən aşkar edilmiş maddi mədəniyyət abidələrinin cüzi bir qismi bu ölkənin muzey və arxivlərinə təhfil vermişlər. Məsələn, 1908-ci ildə dağ mədən mühəndisi Ferdinan Lass Daşkəsən şəhəri və Quşçu kəndi ərazisində 7 – daş qutu qəbir aşkarlamış və oradan əldə etdiyi şoxsaylı maddi mədəniyyət abidələrinin yalnız cüzi bir hissəsini Göygöl diyarşünaslıq muzeyinə təhfil vermişdir. Ancaq 1963-cü ildə elə həmin Quşçu kəndi yaxınlığında arxeoloji qazıntı işləri aparmış V.Ter-Quqasov buradakı daş qutu qəbirlərdən aşkarladığı tunc əşyaları və çoxsaylı gil qabları Gürcüstan dövlət muzeyinə satmışdı. Yuxarıda qeyd edilənlər arxeologiya tariximizin ötən yüzilliklərinə bir baxış idi. Ancaq memarlıq abidələrimizin də aqibəti eynilə belə olmuşdur. Lakin bu gün arxeoloji işlər eləcədə arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan maddi mədəniyyət abidələri

xüsusi nəzarət altında oduğu halda, memarlıq abidələrimizin qorunması sanki diqqətdən kənar qalmışdır. Belə diqqətsizlik ən çox özünü bölgələrdəki abidələrin mühavizəsizliyi timsalında özünü göstərir.

Ötən 5-ildə mən Tovuz, Qazax, Aqstafa, Şəmkir, Gədəbəy, Göygöl, Daşkəsən və Qarabağın Tərtət, Ağcəbədi, Bərdə, Ağdam və Füzuli rayonlarında tədqiqat işləri aparmışam. Açıqgını deyimki, bu rayonların bəzilərində abidələrin mühavizə işləri qənaətbəxş olsada əksəriyyətində və xüsusilə dağ

rayonlarındakı abidələrin vəziyyəti çox acınacaqlıdır. Xüsusilə uca dağların zirvəsində yerləşən Alban abidələri və qalalar mal-qara tövləsinə çevilmiş və həmin abidələr bütün il boyu məqsədlə istifadə edilir.

2011-ci ilin qızmar yay günlərində Şəmkir rayonunun Daşbulaq kəndindəki el dilində Pir adlanan Alban məbədini bu vəziyyətdən xilas edərək onun daxilini mal peyindən təmizlədik və hətta öz layihəmiz və vəsaitimiz əsasında onu bərpa elədik. Bu işləri görməklə yanaşı həm də biz yerli sakinlərlə müxtəlif görüşlər keçirdərək abidələrin qorunması ilə bağlı onlar arasında marifləndirmə işləri də apardıq. İndi həmin abidə ümumxalq ziyarətinə çevrilib.

Bir məsələni də xatırladımkı, yerli sakinlər belə düşünürlərki abidələri qorumaq yalnız Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin işidir. Ancaq biz hər yerdə və hər görüşlərimizdə Kanistitüsüyümüzün 77-ci maddəsini onlara xatırladaraq Tarix və mədəniyyət abidələrini qorumaq hər kəsin bəcu olduğunu onlara təkrar-təkrar izah etmişik. Sonralar həmin abidələr üzərində monitorinqlər keçirdərkən belə marifləndirmə işlərinin effektiv olduğunu canlı şahidi olmuşuq. Görünür ki, abidələrə tək cə mühəvizəçi təyin etməklə onları qorumaq mümkün deyil. Bu, praktika artıq uzun illərdir özünü doğrutmur. Düşünürəm ki, yerli sakinlər arasında və xüsusilə məktəblərdə vaxasını görüşlər keçirib abidələrimizə qarşı insanların şüurunu dəyişmək lazımdır. Bunun üçün ilk növbədə abidələrin ümumxalq dəyərini və onların qorunma təbliğatını gücləndirməliyik. Bununla yanaşı hər bir abidənin mühəvizə zonasının dəqiq layihəsi işlənilib yerli icra və bələdiyyə orqanlarına təqdim olunmalıdır ki, o yerlərdən digər məqsədlər üçün istifadə olunmasın.

Ризван Гарабаглы

Взгляд в нашу археологическую историю или как мы сохраняем памятники?

В 1829 году российский археолог А. Яновский впервые был командирован в Азербайджан и проводил многочисленные раскопки. В 1871 году в Тбилиси создается Археологический Комитет Кавказа. В 1880-90-х гг. московский археолог А. Ивановский по этой линии проводил раскопки в Гедабекском районе и открыл несколько курганов в Гейгельском районе. В 1886 году французский археолог Жан де Маргон вел раскопки вдоль реки Араз, в результате чего было обнаружено 230 могил и найдены многочисленные памятники, которые были отправлены в Парижский музей Сен Жермен. Точно также в результате раскопок 1901, 1908, 1963 гг.

все найденные на территории Азербайджана памятники были отправлены за рубеж.

Rizvan Garabaghly

A glance on our archaeological history or how we preserve our monuments?

In 1829 the Russian archaeologist A.Yanovsky was for the first time sent to Azerbaijan and carried out numerous excavations. In 1871 on October in the city of Tbilisi there was created the Archaeological Committee of the Caucasus. In 1880-90 the archaeologist from Moscow A.Ivanovsky carried out numerous archaeological excavations in the district Gadabey and opened some barrows in the district of Geygel. In 1886 the French archaeologist Jean de Margon was carrying out excavations along the river of Araz as a result of which there were opened 230 graves and found numerous monuments which were sent to Paris museum Saint Jermen. Besides it in 1901, 1908, 1963 on the territory of Azerbaijan there were carried out numerous archaeological excavations and all discovered monuments were sent abroad.

Açar sözlər: Arxeologiya, memarlıq, abidə, bərpa, qorumaq.

ŞƏMKİR RAYONUNUN QIZ QALALARI

Şəmkir rayonunun ərazisi qədim tarixə malikdir. Qədim tarixin olması tarixi abidələr baxımından zənginliyin əlamətidir. Bu məqsədlə də Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il tarixli 132 nömrəli qərarı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikası ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcələrinə görə bölgüsü”nü göstərən rəsmi dövlət sənədini Şəmkir rayonu baxımından araşdırdıqda məlum olur ki, rayonun ərazisindən cəmi 53 abidə qeydə alınmışdır (1).

2011-ci ildə Şəmkirdə tədqiqat apararkən məlum oldu ki, bu rəqəm on dəfələrlə çoxdur. Sadə bir müqayisəni diqqətinizə çatdıraq: rayon ərazisində olan 15 alban məbədinə 7-si, 7 qaladan 4-ü, 17 qalaçadan 8-i, 22 məsciddən 3-ü, 5 pirdən 1-i qeydə alınmağına baxmayaraq, 50 su, 13 tok dəyirmanlarından, 45 ədəd kəhrizdən, 10 qədim su elektrik stansiyasından və 37 ədəd türbədən heç biri qeydə alınmamışdır.

Bu müqayisədən görüldüyü kimi 7 qaladan 4-ü qeydə alınıb. Həmin qalalar bunlardır: - **Şəmkir qalası, Qız Qalası (Yuxarı Seyfəlidə), Koroğlu qalası (Zəyəmdə)**, Koroğlu qalası (Cəyir çayının Şiştəpə tərəfində), **Qız Qalası (Tatarlı kəndində)**, Qızlar qalası (Göyməmmədli kəndinin şimal tərəfindəki dərədə), Qala (Şiştəpə kəndi ilə Göyməmmədli kəndləri arasındakı dərədə). Yağlı şriftə verilənlər yuxarıdakı rəsmi sənəddə qeydə alınan qalalardır. Digər 3 qala isə qeydə alınmamışdır.

Araşdırmadan görünür ki, Şəmkir rayonunun ərazisində 3 ədəd Qız Qalası var. Onlar Yuxarı Seyfəli, Göyməmmədli və Tatarlı kəndlərinin ərazilərindədir. Ancaq təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, rayonun Qız qalalarının taleyi tək bu sənəddə deyil, “Azərbaycanda Qız qalalarının tarixi”ni öyrənən tədqiqatçı Aytən Mehdiyevanın da araşdırmalarında özünün layiqli yerini ala bilməmişdir (4, səh.47). A.Mediyeva məşhur Şəmkir minarəsi barədə M.Nemətin 1991-ci ildə çapdan çıxmış “Корпус эпиграфических памятников Азербайджана.” (Баку: ЭЛМ,1991) əsərini tələm-tələsik oxumaqla, 38-ci səhifəsindəki mətn-

Tatarlı kəndinin cənub-qərb tərəfindəki dağın zirvəsində olan Qız qalasının uzaqdan görünüşü

Göyməmmədli kəndinin şimal tərəfindəki, Şiştəpə kəndinin isə cənub-şərq tərəfindəki dərədə olan Qızlar qalasının uzaqdan görünüşü

dəki “smotrovuyu başnyu” ifadəsini səhv tərcümə edərək “göz qalası” kimi vermişdir (7, səh. 38). Nə səbəbdənsə tədqiqatçı mövqeyində çıxış edən A.Mehdiyeva M.Nemətin 1987-ci ildə çapdan çıxmış “Əsrlərin daş yaddaşı” kitabının 19-20-ci səhifələrini diqqətlə araşdırmamışdır. Orda olan mətn belədir: “Kitabə ərəb dilində iri qabarıq kufi xətti ilə dörd sətirdə yerli ağ daşdan düzəldilmiş lövhəyə (1,04x0,60x0,10 m) həkk olunmuşdur (ş. 31). Kitabənin azərbaycancaya tərcüməsi belədir: “Allahın adıyla bu **gözətçi bürcünün**, yüksək Allahın qüdrətilə bina olunmasına və onun istəyi və onun mühafizəsi və tam himayəsi altında, mömin Şeyx M...l – u bin Əfşin (ya Əqşin – M.N.) öz malı ilə (öz hesabına - M.N.) **mühafizə binaları silsiləsindən** dörd yüz doxsan üçüncü ildə əmr etmişdir”. Hicri 493-cü il 1099-1100-cü miladi ilinə uyğundur” (5, səh. 19).

Fürsətdən istifadə edib həmçinin M.Nemətin Babayev M. Və E.Zeynalovun “Şəmkir və onun ziyalıları” (2) kitabındakı fikirlərini də olduğu kimi diqqətinizə çatdırırıq: - “Minarə öz memarlıq quruluşu ilə Azərbaycan ərazisində olan bütü minarələrdən fərqlənir. Stalaktitli balkona qapı açılır. Bu müəzzinin çıxışı üçün kifayətdir. Minarənin stalaktitliyi balkondan 6 sajen hündürlüyə qaldırılması və fanar formada tamamlanması çox orijinaldır. Bu forma heç bir minarədə yoxdur. Bu ancaq gözətçi məntəqəsinə aid ola bilərdi ki, Şamaxor bürcünün əsl təyinatını dəqiqləşdirir. Kitabədə də bürcün əsas bir məqsədlə binə olunduğu və şəhərin müdafiə sistemli tikintiləri silsiləsinə daxil edilməsi haqqında maraqlı məlumat verilir.” (2, səh. 29)

Bu və əvvəlki mətnlərdən aydın görünür ki, məşhür Şəmkir minarəsi M.Nemətin əsərlərində “smotrovuyu başnyu” və “gözətçi bürcü” kimi tərcümə olunmuşdur. Bunun şərhə ehtiyacı yoxdur. Həmin minarə Qız qalası deyil, gözətçi bürcüdür! Bu tədqiqatçı üçün bağışlanılmaz haldır. Bizdə şübhə yaranır ki, tədqiqatçı A.Mehdiyeva digər Qız qalalarında da xətasız deyildir.

Həmçinin A.Mehdiyevanın nəzər-diqqətinə çatdırırıq ki, Şəmkir Qız qalasında indiyə kimi heç bir arxeoloji qazıntılar aparılmayıb. A.Mehdiyevanın nəzərdə tutduğu qazıntılar Şəmkir qalasının ərazisində aparılıb. Bunlar tamamilə başqa-başqa sahələrdir. Onun eşitdiyi və haqqında danışmaq istədiyi Qız qalasının yerləşdiyi ərazi rəsmi dövlət sənədimizdə də səhvən Aşağı Seyfəli kəndi kimi göstərilmişdir. Halbuki, həmin Qız qalası Yuxarı Seyfəli kəndindədir və onun yerləşdiyi ərazi dəniz səviyyəsində min metrədən yuxarı hündürlükdə olmaqla, ekvator müstəvisindən şimala – 400 431 23,8511, qriinvic müstəvisindən şərqə isə - 460 051 15,2011 olan koordinatlarda yerləşir.

Yuxarı Seyfəli kəndindəki Qız qalasının sputnikdən görünüşü

Kəndin şəklinin çəkilmə tarixi- 17.07.2009

şəklin götürülmə tarixi – 24.04.2012,

Qalanın dəniz səviyyəsindən hündürlüyü – 1004 metr,

şəkili çəkən kameranın dəniz səviyyəsindən hündürlüyü – 2,03 km,

ərazinin koordinatları:

ekvator müstəvisindən şimala – 40 dərəcə 43 dəqiqə 23,85 saniyə,

qırvıç müstəvisindən şərqə - 456 dərəcə 05 dəqiqə 15,20 saniyə

Yuxarı Seyfəli kəndindəki Qız qalasının şimal tərəfdən görünüşü

**Yuxarı Seyfəli kəndindəki Qız qalasının qərb tərəfdən görünüşü.
Soldan: Musa Şirinov, Amid Abbasov və Mirzə Qasımov Qız qalasının daxilində.**

S.Əlihüseynli və M.Qasımov Yuxarı Seyfəli kəndindəki Qız qalasının şərq tərəfində

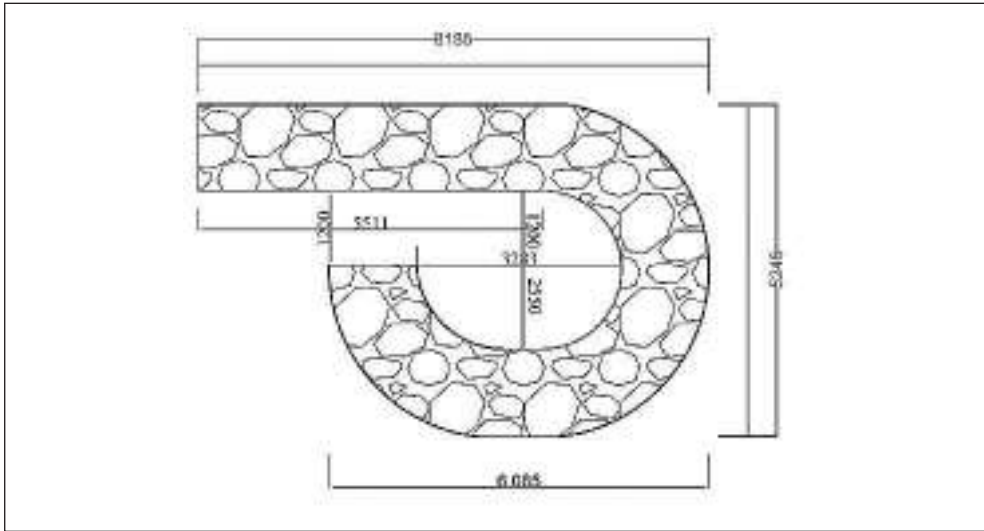
Onun tədiqiqi məqsədi ilə 2009-cu ilin iyun ayında, 2011-ci ilin avqust ayında onun yanına getməyə çalışsaq da bu mümkün olmamışdır. Çünki o yüksək dağın zirvəsindədir. Ora getmək üçün sürüşməyən ayaqqabı, xüsusi hazırlıq və oralara bələd olan insanın köməkliliyi olmasa məmkün deyil. Nəhayət Aşağı Seyfəli kənd Ağsaqqallar Şurasının sədri Mirzə Qasimovun xüsusi köməyindən sonra bu mümkün olmuşdur. O, əvəzolunmaz bir tarixi abidə kimi tərəfimizdən M.Qasimovun köməkliliyi ilə 28 dekabr 2011-ci ildə tədqiq olunmuşdur.

Görkəmcə o Bakıda olan Qız qalasına oxşasa da, quruluşca onun əksidir. Belə ki, Bakıdakı Qız qalasının dayaq hissəsi gündoğana tərəf olmasına baxmayaraq bunun dayaq hissəsi gün batana tərəfdir. Bəlkə də ona oxşadığına görə də buna Qız qalası deyiblər. Həmçinin onun quruluşu ərəb yazısının "ləmun" hərifinin birləşməyən formasına, Azərbaycan ornament sənətinin çox yayılmış bəzək elementi olmaqla atəşpərəstlik dövrünün bəzək forması olduğu ehtimal olunan buta formasındadır.

Qız qalası adlanan bu tikilidə apardığımız müşahidələr əsasında biz onun real həqiqətdə Qız qalası deyil, gözətçi məntəqəsi, gözətçi bürcü, göz bürcü olması fikrinə gəldik. Çünki 3-4 adamın yerləşəcəyi bu tikili qala ola bilməz. O, olsa-olsa ancaq düşmən həmləsini xəbər vermək üçün gözətçi məntəqəsi ola bilərdi. Lakin buna baxmayaraq divarının eni 1,4 m, uçmamış divarının uzunluğu giriş qapısından sonra 4,7 m, hündürlüyü 3,4 m, giriş qapısının eni 1,2 m olan bu nadir tarixi abidə çox ehtimal ki, erkən orta əsrlərdən bizə qalmış yadigardır. Bir məsələni də diqqətinizə çatdıraq ki, Yuxarı Seyfəli kəndindəki bu Qız qalasının, Şəmki və Zəyəm çaylarının üzərlərində salınmış qədim körpülərin yapışdırıcı tikinti materialı demək olar ki, biri-birinin eynidir. Çox ehtimal ki, onlar gəclə xırda qumun qarışının köməyi ilə inşa olunmuşlar. Onun uçub-dağılmasının qarşısını almaq isə bizim müqəddəs borcumuzdur. Onun uçmuş hör-

Zəyəmdəki Koroğlu qalası

Yuxarı Seyfəlidəki Qız qalasının planı

güsündə bərkitmə işlərinin aparılması günün vacib məsələlərindəndir. Əks təqdirdə bir müddətdən sonra o da vaxtı ilə rayonun ərazisində mövcud olmuş və İ.P.Şəblikin tərəfindən 1943-cü ildə Zəyəm qəsəbəsində və Cəyir çayının sol sahilində Ağ dağların üstündə olduğu qeydə alınmış Koroğlu qalaları kimi gözlərimizin önündə yoxa çəkiləcəkdir (8, səh. 53).

Bu işə müəyyən dövr tariximizin itməsi deməkdir. Müstəqillik dövrümüzdə işə buna yol vermək olmaz! Çünki, hər birimizə yaxşı məlumdur ki, tarix və mədəniyyət abidələri xalqın milli sərvətidir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 77-ci maddəsində deyilir: “Tarix və mədəniyyət abidələrini qorumaq hər bir şəxsin borcudur.” Bunları nəzərə alaraq biz də onun tədqiqini apararaq planını və konservasiya layihəsini işləmişik.

Bütün bu dediklərimizdən başqa tədqiqat zamanı müşahidələrimiz əsasında gəldiyimiz qeyri adi bir nəticə də var. Şəxsən bizə görə bu nəticə Azərbaycanın qərb rayonlarındakı **Qız qalalarının müəyyən olunmasının Qızıl qaydası adlandırılıla bilər: hansı ərazilərdə Qarabulaq və Noyçalı adlı qədim yaşayış məskənləri varsa, onda onların yaxınlığında olan dağın zirvəsində hökmən Qız və ya Qızlar qalası vardır!** Bu Qızıl qaydanı biz Şəmkir rayonunun ərazisində olan Şiştəpə kəndində, Tatarlı kəndində, Yuxarı Seyfəli kəndində və bunlardan başqa Göygöl rayonunun Balçılı kəndinin ərazisində də müşahidə etmişik. Həmçinin diqqətinizə çatdırırıq ki, bu Qızıl qaydanın kö-

məkliyi ilə Azərbaycan xalqının tarixinin indiyə kimi heç birimizə məlum olmayan qaranlıq dövrlərini də işıqlandırmaq mümkündür. Hərçəndi hal-hazırda məsul vəzifələrdə olan və şərəfli tariximizi bizə yanlış təqim edənlər buna kəskin etiraz edəcəklər. Lakin bir şeyi unutmamalıyıq: **həqiqət nə qədər acı olsa da, yüz saxta yalandan şirindir!** Həmin tədqiqatçı alim yoldaşlarımızı biz qınamırıq! Çünki sovetlər dövrünün alimi olan onlar, həmin dövrdə xalqımızın tarixini bizlərə başqa cür yox, ancaq həmin dövrün siyasi tələblərinə uyğun olaraq elə təbliğ etməli idilər! Bu gün isə müstəqilliyimiz elə səhvləri etiraf etməyi müqəddəs vətəndaşlıq borcu kimi biz alimlərin qarşısına vəzifə qoymuşdur. Biz, bu günkü tarixi şəraitin belə imkanlarından istifadə edib real həqiqətləri üzə çıxarmasaq **SARSILMAZ, DÖNMƏZ VƏ ƏBƏDİ OLAN MÜSTƏQİLLİYİMİZ** bizi bağışlamaz! Qarabulaq və Noyçalı yaşayış məskənlərinin formalaşması iki dövrə təsadüf edə bilər: VI əsrin sonlarından VIII əsrin ortalarına kimi və ya XIX əsrin əvvəllərində rusların Qafqaza müdaxiləsi dövründə.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcələrinə görə bölgüsü. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il tarixli 132 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Bakı, 2001.
2. Babayev M., Zeynalov E. Şəmkir və onun ziyalıları. Bakı, 2003.
3. Mədəniyyət fəaliyyətinə dair qanunlar toplusu. Bakı, 2003.
4. Mehdiyeva A. Azərbaycanda Qız qalalarının tarixi. Bakı: Elm, 2000.
5. Nemətova M. Əsrlərin daş yaddaşı. Bakı, 1987.
6. Nemətova M. Azərbaycanın epigraфик abidələri. Bakı, 1963.
7. Неймат М.С. Корпус эпитафических памятников Азербайджана. Баку: Элм, 1991
8. Щерблыкин И.П. Памятники Азербайджанского зодчества эпохи Низами (Материалы). Баку, 1943.

Алигусейнли Сабир Тагиев

Девичьи башни Шамкирского района

Впервые автор исследует Девичью башню, находящуюся в селе Юхары Сейфали Шамкирского района. В статье автор дает план башни и оспаривает мнение исследователя А.Мехтиева по поводу данной башни.

Одновременно автор впервые обнаруживает золотое правило определения места Девичьей башни. Девичья башня расположена в древних поселениях Карабулаг и Нойчалы. Это полностью подтверждается в селениях Юхары Сейфели, Геймамедли, Татарлы и в селении Балчилы Гейгельского района.

Alihuseynli Sabir Taghiyev

Maiden towers of Shamkir district

The author for the first time studies the maiden tower which is situated in the village of Yukhary Seyfalli of Shamkir district. The author gives the plan of the tower and denies the opinion of the researcher A.Mehdiyev about the given tower. At the same time he reveals for the first time the golden rule of determination of the place of Maiden tower. Maiden tower is situated in ancient settlements of Garabulag and Noychaly. It is fully affirmed in the villages of Yukhary Seyfalli, Geymammadli, Tatarly and in the village Balchily of Geygel district.

Açar sözlər: qız qalası, Şəmkir rayonu, Tatarlı kəndi, Göyməmmədli kəndi, Yuxarı Seyfəli kəndi

ŞƏHƏRLƏRİN YARANMASINDA VƏ FORMALAŞMASINDA TƏBİİ FAKTORLARIN ROLU

Müasir dövrümüz XXI əsrin şəhərsalma tələbini yeni aspektlərdən baxmağı tələb edir. Ənənəvi şəhər və onun problemləri müxtəlif nəzəri və praktiki təhlillərlə xüsusi layihələndirmə norma və qaydaları ilə tənzimlənmişdir. Müxtəlif faktorların bu və ya başqa şəkildə yeni şəhər modellərinin yaranmasına təsiri artırmaqdadır. Elmin, texnikanın sürətli inkişafı hər bir insanın həyat tərzini durmadan yaxşılaşdırmağa yönəldilir. Bir insan-bir ailə-bir şəhər və bütün cəmiyyətin zəncirvari sistem kimi inkişafına bütünlükdə baxılması məntiqli sayılmalıdır.

Yaşayış mühitinin uzun əsrlərlə yaranması, formalaşması, inkişafı coğrafi və iqlim faktoruna əsaslanmışdır. Xalqların, millətlərin uzun illər təbiətə təslim olmaq, onunla hesablaşmaq zərurəti müxtəlif şəhər strukturlarının yaranmasına səbəb olmuşdur.

Şimali Avropa, Aralıq dənizi sahilləri, Cənubi və Şimali Amerika, Cənubi Afrika və Asiyanın müxtəlif əraziləri salınmış şəhər simaları ilə bir-birindən müəyyən mənada fərqlənmişlər. Təbii faktorların şəhərsalmada rolu tarixi mərhələlərlə şəhərsalma elminin, nəzəriyyəsinin, praktikasının öyrənilməsinə gətirib çıxarmışdır.

Qədim insan məskənləri tarixi arxeoloji qazıntılar zamanı öz yerləşmə sistemləri ilə isti iqlim qurşağı zonalarında daha çox rast gəlinmişdir. Bu yaşayış məskənlərində yeraltı tikililər xüsusi bir yanaşma nümayiş etdirmişdir. Roma, Misir, Mesopotamiya kimi məkanların şəhərsalma və memarlıq təhlillərində yeraltı yerləşmələr, daxili həyət, dar keçidlər, qruplaşdırılmış yaşayış evləri, günəş şüasının qarşısını alan bir neçə təbəqəli fasad həlləri və s. öz xarakteri ilə bir daha təbii mühitin bilavasitə nəzərə alınmasını göstərmişdir. Məşhur italyan memarlıq nəzəriyyəçisi Vitruvi “Memarlıq” əsərində bildirmişdir ki, binanın üslubu müxtəlif coğrafi və iqlim xüsusiyyətinə görə fərqli olmalıdır. Zaman keçdikcə bu nəzəriyyələr cəmiyyətin və ya formasiyaların dəyişkənliyi şəraitində pozulmuşdur.

XX əsrin sonlarında şəhərlərin daxilində öz-özünün idarə edən bina-şəhər anlayışları yaranmağa başladı. Müxtəlif funksiyalı bina layihələri mürəkkəb funksiyalı məkanlar toplusu ilə təqdim olundular. Yanılmadan bu layihələrin önündə ticarət mərkəzləri durmağa başladı deyə bilərik. Müasir insanı gün ərzində yaşam mühitindən ayıraraq bütün tələbatını öz üzərinə götürən ticarət və ictimai mərkəzlərin “meydanı” yaranmağa başladı. Təbii ki, müasir şəhərsalma elmi bu cür məkanlarla məhdudlaşmalı deyil. Blok şəklində həll olunan belə mühit daha sərfəli və əlverişli qəbul edilməyə bilməz. Lakin, sürətli əhali artımı, texnologiyaların durmadan inkişafı, qənaətli şəhər ərazisi, tarixi mühitə xüsusi yanaşma prinsipləri, nəqliyat infrastrukturalarının inkişafı və s. kimi problemlər belə müəyyən mənada sadə-həlli bu gün mümkün olan şəhərsalma problemləri sayılır.

Artıq XX əsrdə isti iqlim qurşağı zonalarının təhlilini müəyyən edən nəzəriyyə Respublikamız da daxil olmaqla ümumdünya ölkələrini 2 qrupa ayırmışdır:

-isti iqlim

-rütubətli isti iqlim

Müasir dövrümüzdə bir əsrə yaxındır ki, keçmiş Sovetlər İttifaqı ərazisi iqlim şəraitinə görə 4 zonaya bölünmüşdür. Bu zonaların hər birisi üçün memarlıq-şəhərsalma layihələndirilməsi prosesində xüsusi norma və qaydalar tətbiq edilmişdir.

Azərbaycan iqlim şəraitinə görə Orta Asiya dövlətləri və Qazaxıstan respublikası ilə birlikdə 4-cü iqlim zonasına aid edilmişdir. Bütün memarlıq-şəhərsalma layihələndirilməsi müasir dövrümüz də daxil olmaqla 4-cü iqlim zonasına qoyulan layihələndirmə norma və qaydalarına tabe olaraq aparılır. Bu tələbatın əsas mahiyyəti əhalini qeyri-əlverişli təbiət faktorlarından qorumaq və iqlimin, landşaftın əlverişli istifadəsini təmin etməkdən ibarətdir.

Ümumilikdə 4-cü iqlim zonasında, məsələn: 8 bölmədən ibarət xüsusi iqlim dəyişkinlikləri üçün normalar qəbul edilmişdir.

Ümumiləşdirilmiş, daha doğrusu il ərzində proqnozlaşdırılmış hava və iqlim şərtlərinin yaşayış üçün tənzimlənməsi memarlıq-şəhərsalma layihələndirilməsinin əsas vəzifəsi sayılmışdır. Yüksək şəraitli məişət və xidmət mühitini yaradılması, piyada yollarının qısaldılmış həlli, yaşıllıq zonasının, suvarma sistemlərinin təşkili, günəşdən qorunmaq üçün insanların bağlı və açıq məkanlarda xüsusi şəkildə yerləşmələri layihələndirmədə mükəmməl yanaşma prinsiplərini təyin edirdi. Hətta bu prinsiplərin içərisində yaşayış mühitini yaradarkən yerli tarixə, adət-ənənəyə, mədəniyyətə xüsusi fikir verilməsi də nəzərə alınmalı idi.

4-cü iqlim zonası üçün rekreasiya zonalarının yaradılması ilə yanaşı xüsusi tövsiyələr verildi:

- əhalinin müxtəlif yaş qruplarının ünsiyyət aləmini yay yerləşmələri, həyətlər şəklində layihələndirmək;
- mərtəbə hündürlüklərinə qoyulan xüsusi tövsiyələr 4-9 mərtəbə arasında qruplaşdırılmış məhəllə tipli yaşayış evləri layihələndirmək;
- xidmət sahələrinin yerləşdirilməsində dəyişən mövsümə görə açıq, yarı-qapalı, müvəqqəti yüngül konstruksiya həllərinin nəzərdə tutulması;
- seysmoloji rayonlarda yeraltı məkanların məqsədəuyğun istifadəsini nəzərə almaq;
- landşaft və onun təşkil olunmasında günəşin istiqamətini dəyişməsini nəzərə alaraq kölgəliklərin gün ərzində yaradılması;
- toz və çirklənmədən qorunmaq üçün səkilərin yaşıllıq zolağından 10-15 sm hündürlükdə salınması;
- güclü küləklərin təsirindən qorunmaq üçün çox səviyyəli, qruplaşdırılmış şəkildə ağacların əkilməsi, hündür kolların, şaquli məsaməli divarların tətbiq olunmasının vacibliyi;

Son illərin qlobal iqlim dəyişkənlikləri, ekoloji problemləri, sürətli urbanizasiya prosesləri yeni şəhər modellərinin yaranması ehtiyacına gətirib çıxarmışdır.

Müasir XXI əsr memarlığı şəhərlərin simasında ənənəvi şəhər mühitinə bir-birinə bənzər obraz gətirmişdir. Yeni material və texnologiyaların, yeni funksional bina və qurğuların yaranması iqlim və onun tələbini nəzərə almadan sürətli tikintiyə təkan verməkdədir. Bu halda mövcud cəmiyyət qanunları da hətta öz təsir qüvvəsini artırmaqdadırlar.

XXI əsr yer kürəsi üçün təbii və süni faktorların cəmi ilə böyük problemlər gətirmişdir. Artıq şəhərsalma layihələndirilməsinə tam yeni baxışlar, təhlillər verilməkdədir. Ekoloji problemlərin şəhərlər üzərində təbil səsəri çalmasını qəbul edilməsi, eşidilmə məcburiyyəti danılmaz olmuşdur. Təbiət insan cəmiyyətinin sürətli inkişafının qarşısında tab gətirə bilmir. Uzun əsrlərin şəhərsalma problemləri insanların, hətta bütün canlıların yaşamanın davamı üçün böyük təbii maneələrin yaranacağı proqnozlarını verməkdədirlər. Müasir dövrün ən aktual problemlərindən biri bütün bəşəriyyət üçün mənfi sosial iqtisadi və ekoloji nəticələrə səbəb ola biləcək qlobal iqlim dəyişmələridir. Atmosferdə istilik effekti yaradan qazların konsentrasiyalarının kəskin sürətdə artması nəticəsində yer planetinin radiasiya balansı pozulmuşdur ki, bu da orta illik temperaturun qlobal miqyasda dəyişməsinə gətirib çıxarmışdır.

Bütün dünya dövlətləri kimi problemin aktuallığını başa düşərək iqlim dəyişmələrinin təsirinin yumşaldılmasında təşəbbüs göstərmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası 1995-ci ildə “BMT”-nin “İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyası”nı, 2000-ci ildə isə konvensiyanın əlavəsi olan “Kioto Protokolu”nu ratifikasiya etmişdir.

1998-2000-ci illərdə Qlobal Ətraf Mühit Fondu və BMT-nin İnkişaf Proqramının maliyyə yardımını ilə “Azərbaycan Respublikasının BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasına Birinci Milli Məlumatları” layihəsi hazırlanmışdır (1990-1994-cü illər). Hazırlanan ikinci milli məlumatlarda ilk dəfə olaraq iqlim dəyişmələrinin insan sağlamlığına təsiri qiymətləndirilmişdir. Azərbaycan bütün ölkələr kimi hidrometereoloji müşahidələr aparır, proqnozlar tərtib edir, iqlim, aqroiqlim və su ehtiyatlarının qiymətləndirilməsini, onların dəyişmə tendensiyasını izləyir. Hal-hazırda iqlim dəyişmələrinin qarşısının alınması üçün beynəlxalq və regional səviyyələrdə atmosfərə atılan istixana qazlarının azaldılması istiqamətində müxtəlif tədbirlər həyata keçirilir. Həmçinin bir sıra qonşu ölkələrdə hidrometereoloji məlumatların mübadiləsi aparılır. Respublikamız MDB dövlətlərarası hidrometereoloji şəbəkənin üzvüdür.

Azərbaycanda iqlim dəyişmələrinin elmi baxımdan öyrənilməsinə ötən əsrin 90-cı illərindən başlanmışdır. Bu elmi tədqiqat işləri sayəsində respublikamızın iqlimində baş verən uzun müddətli dəyişmələrin qiymətləndirilməsi istiqamətində bir sıra işlər görülmüş, iqlim dəyişmələrinin ölkəmizin su, meşə və bioloji ehtiyatlarına təsiri ilkin olaraq qiymətləndirilmiş və əsas problemin istixana qazlarının mənşəyi müəyyən olunmuşdur. İqlim dəyişmələri sahəsində aparılmış tədqiqatlar respublikamızda temperaturun çoxillik qiymətlərinin tədricən artdığını göstərir.

İqlim dəyişmələri birbaşa və ya dolay yolla insan fəaliyyətinin nəticəsi kimi təyin olunmuşdur. Bu fəaliyyət nəticəsində atmosferin bütünlüklə tərkibi dəyişir. Ümumilikdə Kür-Araz ovalığında, cənub bölgəsində, su ətrafı ərazilərdə yerləşən şəhərlərdə ayrı-ayrılıqda iqlim dəyişmələrinin proqnozları verilmişdir. İqlim ssenarisi 3 dövr üçün hesablanmışdır.

1-ci dövr: 1960-1990-cı illədi əhatə etməklə bazis iqlimi rolunu oynayır.

2-ci dövr: ssenari dövrüdür, 2020-2050-ci illəri əhatə edir.

3-cü dövr: ssenari dövrüdür, 2050-2070-ci illəri əhatə edir.

2021-2050-ci illər üçün aparılmış hesablamalar göstərir ki, adı çəkilən ssenari realizə edilərsə onda 10 dərəcədən artıq temperaturlar cəmi ölkənin regional xüsusiyyətlərindən asılı olaraq artacaq. Öz növbəsində havanın orta sutkalıq

temperaturunun 10 dərəcədən artıq olan dövrün davamiyyətinin 10-35 gün artması gözlənilir. Temperaturlar cəmində olduğu kimi ən böyük artım Böyük Qafqazın orta və yüksək dağlıq ərazilərində müşahidə ediləcək. 2071-2100-cü illər üçün 10-dərəcədən yuxarı olan temperatur dövrünün davamiyyəti 25-80 gün arta bilər. Bu dövrdə artım özünü demək olar ki, ölkənin bütün ərazisində göstərə bilər. Bu dəyişmələrin nəticəsində isti qurşaqlar birinci dövrdə 150-350 m, ikinci dövrdə isə əlavə olaraq 450-950 m dağlara doğru irəliləyə bilər.

2003-2007-ci illər iqlim normasından isti keçən dövrlər olmuşdur. Bu vaxt ərzində epidemiya mövsümünün uzunluğu Kür-Araz ovalığında 5-10 gün, Naxçıvan MR-nın arazboyu düzənliklərində 10-15 gün, 500-1200 m yüksəkliklərində 15-30 gün çoxalıb, 1200-1500 m yüksəkliklərdə isə artıq hər il havanın temperaturu malyariya plazmodilərinin cinsi inkişaf dövrünün başa çatması üçün kifayət qədər olub. 2021-2050-ci illərdə ölkə ərazisində hava temperaturunun 1,5-1,6 dərəcə artması nəticəsində iqlim-malyariogen vəziyyət təqribən 2003-2007-ci illərdəki kimi olacaq. 2071-2100-ü illərdə isə temperaturların artması malyariogen ərazilərin genişlənməsinə və epidemiya mövsümünün uzanmasına şərait yaradacaqdır.

Yer kürəsinin iqliminə müntəzəm olaraq günəş enerjisi təsir göstərir. Bu enerji görünən işıq formasında olur. Enerjinin 30%-i yenidən kosmosa, qalan 70%-i yəni çox hissəsi atmosfer qatından keçərək, yer səthini qızdırır. Bu enerjiden gələn infraqırmızı şüaları Yer kürəsi səthi tərəfindən kosmosa əks etdirilir "istilik effekti yaradan qazlar (İEYQ)" yerdən qayıdan infraqırmızı şüaları atmosferdə tutub saxlayır və onların tez bir şəkildə kosmosa getməsinə mane olur.

Ölkəmizdə yağıntılar, dəniz səviyyəsinin tədricən dəyişməsi, buzlaqlar, sel müşahidələri Azərbaycanın ayrı-ayrı yaşayış məntəqələri üçün böyük təhlilərlə aparılmışdır. İqlim dəyişkənliyi üzrə beynəlxalq ekspertlər qrupunun mövqeylərinə əsasən, dünyanın orta temperaturu sənaye inqilabından başlayaraq (XVIII-ci əsrin ikinci yarısından etibarən) 0,7 °S qalxmışdır və son 50 il ərzində müşahidə olunmuş bu istilənmənin böyük hissəsi insanın fəaliyyəti hesabına meydana çıxmışdır. 1980-cı ildən etibarən yer kürəsində havanın orta orta temperaturu 0,5 °S qalxmışdır və dünya onillik ərzində 0,16 °S istilənməyə davam edir. Karbon 4-oksidi (CO₂) və metan (CH₄)-nin istixana effektininin yaranmasına səbəb olan qazların havaya buraxılması ilk növbədə buna səbəb kimi göstərilir.

İqlim dəyişkililəri modelinə əsasən, XXI-ci əsrdə Yer kürəsinin səthinin orta temperaturu 1.1°S-dən 6.4°S-yə qədər qalxa bilər. Bu bütün yer kürəsi

miqyasında ciddi sosial-iqtisadi təsirlərə gətirib çıxara bilər. Dənli bitkilərin məhsul veriminin azalması, milyonlarla insanın ərzaqla kifayət qədər təchiz olmamasına gətirib çıxara bilər (xüsusilə də Afrika ölkələrində). 3-4° S temperatur yüksəkliyində dünya okeanının səviyyəsinin qalxması, yüz millionlarla insan yaşayan dənizkənarı rayonların sualtında qalmasına gətirib çıxarda bilər.

Bir çox alimlər bu fikirdədir ki, tarixi mühitin qorunması iqlim dəyişkənliyi ilə mübarizədə böyük rol oynayır. İnsanlar getdikcə iqlim dəyişkənliyindən narahat olmağa başlayır, ekologiyanın korlanmasının şahidi olur və bilirlər ki, təbii resursları artıq bərpa etmək mümkün deyil, bu halda onlara daha aydın olur ki, tarixi mühitin saxlanması bizim üçün ən böyük təhlükə yarada biləcək krizisdə vacib rol oynayacaq.

İstiləşmənin müxtəlif ölkənin əhalisi və iqtisadiyyatı üçün pis və yaxşı təsirləri ola bilər. Qlobal miqyasda proqnozlaşdırılan həddən artıq dəyişilmə çətinliklərlə və yaxud da yeni şəraitə kifayət qədər tez adaptasiya olunmağın mümkünsüzlüyü ilə üzləşməyə məcburdur. Məsələn, elə ola bilər ki, okeanın səviyyəsi XXI əsrin ortalarında 0,5-1 metr, sonlarına yaxın isə 2 metr qalxсын və nəticədə qurunun çox böyük bir hissəsi su altında qalsın. Bu halda çox yəqin ki, meteoroloji fəlakətlərin sayı sürəylə artacaqdır. Bütün bunlar isə öz təsirini təbii mühitə göstərməyə bilməz: ola bilər ki, flora və faunanın növ müxtəlifliyi kəskin azalsın, meşəsizləşmənin sahələri artsın, ən təhlükəlisi odur ki, bu halda ekosistemin dağılması dönməz xarakter alsın.

Neft buruqlarında neft saxlanan yerlərdə və neft emalı zavodlarında baş verən yanğınlar və XX əsrin axırları, XXI əsrin əvvəllərində dünyanın bəzi yerlərində gedən müharibələr atmosfərə böyük ölçüdə qazların, külün və müxtəlif çirkləndirici maddələrin atılmasına səbəb olmuşdur. Əgər mineral yanacaqların yandırılmasının indiki tempi azaldılmasa, o zaman parnik effektinin təbii istiləşməsinə karbon 2 oksidin də əlavə olunması ehtimalı artacaq, bu isə sonrakı minillikdə dəhşətli və misli olmayan nəticələr verə bilər. (TƏBİƏTƏ ANTROPOGEN TƏSİRLƏR-Ceyhun Qurbanov)

Bu gün dünya miqyasında çox vacib sayılan məsələlərdən biri “Qlobal istiləşmə”-dir. Hal-hazırda dünyanın bütün yerlərində gələcək şəhər modelləri, qlobal istiləşmənin qarşısını almaq məqsədilə bir çox “ekoloji” binalar, şəhər layihələri hazırlanır. Onlardan bəziləri suda, bəziləri yerin müəyyən dərinliyində, bəziləri isə sadəcə çox yüksək hündürlükdə nəzərdə tutulur. Amma bütün bu layihələri birləşdirən bir amil var-onlar ekologiyaya xidmət edir. Demək olar ki, özləri özlərini təmin edir və demək olar ki, hamısında alternativ enerji

mənbələrindən istifadə olunur, bu da müasir dövrdə ən böyük problemlərdən biri olan qlobal istiləşmə problemi ilə mübarizə aparmağa imkan verir.

Keçən əsrin sonlarında ətraf mühitin kəskin korlanması prosesi başlandı. Və ancaq indi ekoloji memarlıq anlayışı kütləvi şəkildə yayıldı. Ekoloji memarlığın kökləri daha dərinə gedir. Bəzi mənbələr "yaşıl memarlıq"ın inkişafını (XX əsr) 50-ci illər hesab edirlər. 70-ci illərdə günəş enerjisi vasitəsilə funksionallaşdırılan bir çox layihələr meydana çıxdı. Bu illərdə bir-birindən asılı olmayaraq dünyanın bir çox ölkələrində ekoshəhər anlayışı yarandı. Belə şəhər mövcud olmaq üçün günəşdən enerji alan ekoloji sistem ola bilərdi, onlar enerji resurslarına qənaət üçün xidmət edə bilərdi. Məsələn, Almaniyadakı "Günəş parkı"nı misal göstərmək olar, o günəş batareyalarından ibarət bioevlərdən təşkil olunmuş və 10 dəfə az enerji ilə təmin olunmuşdur. Bu cür layihələr getdikcə daha çoxalır, yeni və müasir ideyalar, təkliflər yaranır.

Memarlıq layihələndirilməsinin ekoloji prinsipləri bunlardır:

1. Ekoloji təmiz materiallar.
2. Alternativ enerji mənbələri.
3. Tullantıların düzgün yenidən istifadəsi.
4. "İsti" divarlar (düzgün və yaxşı istilənən divarlar) sayəsində enerjiyə qənaət və s.

Bir çox ölkələrin adları bu problemlərin yaranmasında xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır. Məsələn, ABŞ bu problemin yaranmasında heç də az günahkar deyil. Baxmayaraq ki, Amerikanın əhalisi bütün dünya əhalisinin cəmi 5%-ni təşkil edir, bununla belə onun payına iqlim dəyişkənliyinə səbəb olan, atmosfərə buraxılan parnik (avtomobildən çirklənmə) qazlarının 22%-i düşür. Qlobal istiləşmə problemi ilə mübarizə aparmaq üçün ilk növbədə nəqliyyatda əmələ gələn əlavə qaz tullantılarını azaltmaq lazımdır. Amerikanın parnik qaz tullantılarından nəqliyyat vasitələrinin payına cəmi 27% düşür, bununla belə bu rəqəmdəm iki dəfə çox, 48% sənaye tikintisi və s-nin payına düşür. Amma Amerikada iqlim dəyişkənliyi problem ilə məşğul olan mütəxəssislər bu fakta heç diqqət vermirlər. Bunları nəzərə alaraq demək olar ki, iqlim dəyişkənliyi probleminin həlli ilk növbədə bina istismarına bizim yanaşmanın optimallaşdırılması yolu ilə tullantıların azaldılması istiqamətli addımları özündə birləşdirməlidir.

Tarixi irsin qorunması təkamülün getməsi üçün istiqamətlənmiş cəhdlərin ilk komponenti ola bilər və olmalıdır. İrsin qorunması ilə davamlı inkişaf arasında birbaşa əlaqə var və bu konsepsiya artıq çoxdandır ki, mövcuddur. Hələ

1980-cı ildə, “davamlı inkişaf” termini qəbul olunmamışdan öncə, milli trast, üzərində yanacaq çənləri formasında köhnə bina olan və bununla enerjinin saxlanması, qorunmasının ən gözəl yollarından biri, köhnə binaların sökülməsi və yerində yenisinin tikilməsi deyil, əksinə artıq mövcud olanın yenidən istifadə olunmasıdır - fikrini xatırladan “İrsin qorunması həftəsi” adlı plakat buraxmışdır. Bu plakat yaranandan sonrakı 27 il ərzində böyük dəyişikliklər baş verdi. Köhnə binaların qorunması və bərpası-bu ekoloji resurslarla məsuliyyətli, bacarıqlı idarəetmə üçün effektiv alətdir. “Reallaşdırılmış enerji” konsepsiyasının əsas mənası bundan ibarətdir-Binalar böyük anbara bənzəyir: enerji saxlanılan yer təsüatını yaradır. Bu binaların sökülməsi və yerində yeni binaların tikilməsi xeyli sayda enerji istifadə olunmasına gətirib çıxarır.

Hal-hazırda dünyanın müxtəlif ölkələri iqlim dəyişmələrinin qarşısını almaq və öz ərazilərində atmosferə atılan istixana qazlarının miqdarını azaltmaq məqsədilə müxtəlif qısa və uzunmüddətli tədbirlər həyata keçirirlər. Bu tədbirlərə, əsasən, istixana qazlarının atmosferə atılmasına səbəb olan köhnə texnologiyalardan imtina edilməsi, ekoloji baxımdan təmiz olan yeni istehsal üsullarının tətbiqi və bərpa olunan enerji mənbələrindən (məs. külək, yaxud da genəş enerjisi) istifadə aiddir.

İqlim dəyişmələri üzrə hökumətlərarası ekspertlər qrupu tərəfindən 2007-ci ildə hazırlanmış 4-cü qiymətləndirmə hesabatında bütün qitələrdə və bir çox okeanlarda aparılan müşahidələrin nəticələri göstərir ki, bir çox təbii sistemlər, o cümlədən hidroloji dövr və uyğun olaraq su təminatı və suyun keyfiyyəti, həmçinin su təchizatı antropogen iqlim dəyişmələri təsirinə məruz qalırlar. İqlim dəyişmələri birbaşa və ya dolaylı yolla insan fəaliyyətinin nəticəsi kimi təyin olunmuşdur. Bu fəaliyyət nəticəsində qlobal atmosferin tərkibi dəyişir və iqlimin təbii dəyişməsi ilə bərabər uyğun zaman dövründə onun sürətlənməsi müşahidə olunur. Gələcəyə aparın yaşam mühitinin yeni layihə konsepsiyalarında ən önəmli yeri alternativ enerji mənbələri (tükənməyən enerji mənbələri) tutur.

Tükənməyən enerji mənbələrinə əsasən su, külək və günəş enerjisi aiddir. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanda bu enerji mənbələrinin potensialı kifayət qədər çoxdur. Respublikamızın kiçik çaylarının hidroenerji potensialı çoxdur.

Respublika ərazisində müəyyən tədbirlər görmək, iqlim dəyişmələri zamanı yarana biləcək təhlükələri aradan qaldırmaq məqsədi ilə bir-sıra təkliflər irəli sürmək olar. Hal-hazırda dünya təcrübəsində rast gəlinən müxtəlif əsaslandırılmış konsepsiyalar gələcək şəhərlərin məhv olmaması üçün tədbirlərin

görülməsinə yönəldilmişdir. Yaşıl şəhər, yeraltı şəhər, üzən şəhər, qüllə şəhərlər və s. iqlimə və onun dəyişməsinə tab gətirəcək ümidini yaradır. Yeraltı ev və ya komplekslər istilik zamanı insanları və onların məskunlaşdıqları əraziləri qoruya, təhlükədən uzaqlaşdıra bilər. Həmçinin estetik baxımdan da gözəl ola biləcək bu cür komplekslər özündə bütün ehtiyacları cəmləşdirir. Təklif olunan bu tip layihələrdə həmçinin çox aktual sayılan alternativ enerji mənbələrindən də maksimum istifadə layihələrin əsas mahiyyətini təşkil edir.

Beləliklə, şəhərlərin yaranmasına, formalaşmasına, inkişafına təsir göstərən təbii faktorlar amilinə yeni proqnozlar, elmi nəzəri əsaslar gətirilməkdədir. Bu problemlərlə hesablaşmamaq mümkün olmayacaqdır. Biz böyük tarixi, ənənəsi olan şəhərlərimizin həm “Tarixi dünyasını” və həm də “Müasir aləmini” gələcəyə aparmaq üçün yeni təfəkkürlə birgə çalışmalıyıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Рекомендации по планировке и застройке жилых районов и микрорайонов. ЦНИИП градостроительства. - Москва, 1980.
2. Градостроительство в условиях жаркого климата. А. Н. Римша. - Москва, 1979.
3. İqlim dəyişmələri və ekoloji sabillik. - Bakı, Avrasiya Press, 2011.
4. <http://www.azadliqciragi.org/pdf/AN/Iqlim.pdf> “İQLİM DƏYİŞMƏLƏRİ: AZƏRBAYCAN KYOTO ÖHDƏLİKLƏRİNƏ ƏMƏL EDƏ BİLƏCƏKMİ?” Rövsən Abbasov.
5. BMT-nin İqlim Dəyişmələri Üzrə Çərçivə Konvensiyasına İkinci Milli Məlumat.
6. <http://yoxla.mediaclimate.org/yoxla/wp-content/uploads/2011/04/Handbook-CCES.pdf> “İqlim dəyişmələri və ekoloji sabillik”
7. <http://referat.ilkaddimlar.com/r/referat/other/12>, Mehdiyeva Gülnara
8. ALTERNATİV ENERJİ MƏNBƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏ OLUNMASI üzrə MİLLİ PROQRAM, 2-ci bölüm.
9. Dövlət Şəhərsalma Norma və Qaydaları. Şəhər, qəsəbə və kənd yaşayış məskənlərinin planlaşdırılması və tikilib abadlaşdırılması. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Tikinti və Arxitektura Komitəsinin Kollegiya İclasının 12.10.2001-ci il tarixli 5 №-li qərarı.

Egяna Gаджиева

Роль природных факторов в создании и формировании городов

В связи с увеличением количества экологически проблемных городов и глобальным потеплением, появилась нужда в составлении новых моделей городов, обеспечивающих комфортные условия жизни. Приняв к сведению тот факт, что это проблема как самая важная принята во всем мире, правительством Азербайджанской республики в 2000 году в рамках добавления к Конвенции ООН по «Климатическим изменениям» ратифицирован протокол «Kioto».

Сегодня в целях предотвращения негативных последствий «Глобального потепления» на земле, во многих странах мира подготовлены проекты «Экологических городов и зданий», что может быть приемлемо и для наших городов.

Yegana Hajiyeva

Role of natural factors in creation and formation of the cities

Due to the increasing the number of ecological problems of cities and a global warming, there was a need in drawing up of a new city models, that provides comfortable living conditions. The Government of Azerbaijan Republic taking into consideration this question as the most important worldwide problem, for decreasing the effect of climate changes ratified the United Nations Framework Convention on Climate Change in 1995, and the «Kioto» protocol in 2000.

Today in order to prevent the negative consequences of «A global warming» on the earth in many countries around the world prepared projects «The ecological cities and buildings» which may be suitable for our cities.

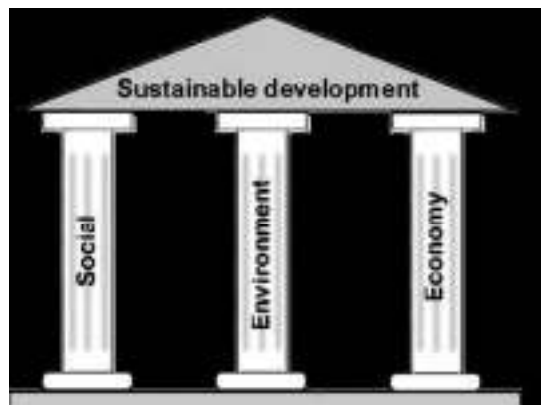
Açar sözlər: qlobal istiləşmə, tarixi mühit, ekoloji şəhərlər, müasir şəhər mühiti, alternativ enerji mənbələri.

АРХИТЕКТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ В ПРОГРАММАХ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ГОРОДОВ АЗЕРБАЙДЖАНА

Устойчивое развитие городов Азербайджана становится все более актуальной проблемой. При решении задач устойчивого развития очень важно учитывать архитектурное наследие, исторически сложившиеся планировочные принципы и характер застройки. Своеобразие облика исторических поселений определяется наличием в каждом из них таких характерных черт, как выразительность силуэта и панорамы, масштаб, связь застройки с ландшафтом, самобытность памятников архитектуры, местные архитектурно-художественные и строительные традиции [1]. Утрата всех этих особенностей архитектурного наследия приводит к обезличиванию пространственного облика и потере устойчивости развития поселений.

Поэтому планирование городов Азербайджана должно осуществляться на основе четких принципов градостроительства. Такими принципам являются принципы устойчивого развития. Осуществляя планирование города надо учитывать взаимное действие трех основных факторов устойчивого развития: 1 - экономических; 2 - социальных; 3 – экологических (рис. 1).

В целом *современное состояние архитектурно-градостроительного наследия Азербайджана* требует повышенного внимания. Территория региона обследована неравномерно. Памятники разрушаются в связи с нарастающей хозяйственной деятельностью и под воздействием природных факторов. Их консервация и реставрация производится в недостаточном объеме. Причины этого в первую очередь состоят в отсутствии историко-архитектурных опорных планов исторических городов, проектов охранных зон и земельных кадастров. В результате непрофессиональной реконструкции утрачиваются уникальные объекты (комплекс завода «Нобель», Текстильная фабрика Хатаинского района, общественные здания и гостиницы Сабаиловского района Баку и др.).

Основные факторы устойчивого развития города

Модель устойчивого развития города

Рис. 1. Основные факторы и модель устойчивого развития города

Перечисленные выше причины делают актуальным изучение наследия Азербайджана, истории развития его архитектурно-градостроительной культуры в свете программ устойчивого развития городов.

В последние годы в городах нашей страны проводится большая работа по составлению проектов специальных зон, регламентирующих размещение нового строительства и различных инженерных коммуникаций, а также по определению тех требований, которым должна отвечать застройка, возводимая в непосредственной близости от исторических центров городов.

В конце 70-х годов XX века в Азербайджане были разработаны и утверждены документы, определившие понятие "охранной зоны" (Ичеришехер в Баку и др.). Это территория вокруг памятника или группы памятников архитектуры, на которой запрещается новое строительство (кроме строительства, восстанавливающего утраченные элементы ансамбля), предусматривается снос поздних, диссонирующих сооружений. В последующие 80–90-е годы дополнительно были введены понятия "зона регулирования застройки" (комплекс дворца Шекинских ханов и др.), "зона охраняемого ландшафта" (Гобустанский заповедник наскальных изображений и др.). Современный уровень знаний позволяет указать на целый ряд закономерностей и сформулировать требования, которые должны быть предъявлены к новой застройке в программах устойчивого развития городов.

Требования к современной застройке, осуществляемой в городах Азербайджана, выработаны путем тщательного анализа и обобщения многих теоретических исследований, материалов научных дискуссий и конференций, проводимых в последние годы, как в нашей стране, так и за рубежом, а также многообразной практики и опыта в области сохранения культурного наследия [2]. Тем не менее, установление новых регламентирующих зон вокруг исторических мест пока еще не отвечает требованиям устойчивого развития городов. Это объясняется недооценкой архитектурного наследия и непониманием его значения, а подчас коммерческими интересами строительных фирм, компаний и корпораций.

В частности, ни для кого не секрет, что значимость городской застройки и мест концентрации многих произведений архитектуры конца XIX – начала XX вв. часто не учитывается, хотя уже сегодня всем ясно, что их историко-художественная ценность с течением времени неуклонно растет. Необдуманно ломая и снося целыми кварталами застройку этого периода, мы недальновидно стираем ту самую память о прошлом, без которой невозможна связь времен и эпох. Вот почему необходимо установление определенных законодательных мер и выработка механизмов их осуществления, которые бы обеспечивали сохранность архитектурного наследия всех эпох.

Сегодня *градостроительные регламенты и зоны охраны наследия* являются одной из мер сохранения архитектурных памятников в Баку, Гяндже, Нахчыване, Шеки, Лянкяране, Газахе, Губе, Ордубаде, Шамкире и других исторических городах Азербайджана. При разработке проектов планировки и застройки городов, в целях придания им исторической устойчивости и преемственности необходимо самое серьезное внимание уделить методике определения и обоснования градостроительных регламентов и охранных зон, зон регулирования застройки и зон охраняемого ландшафта [3]. Проектирование этих зон должно осуществляться научно-исследовательскими и проектными институтами градостроительного профиля и специальными реставрационными проектными мастерскими по соответствующим заданиям органов по охране памятников.

В программах устойчивого развития городов Азербайджана целесообразно использовать следующую методическую последовательность. Предварительно изучаются по архивным и натурным данным место или район расположения исторических памятников, в результате чего рас-

крывается картина их исторического развития. Выясняется, в какой архитектурной среде памятник существовал раньше, какие композиционные связи были ему присущи. Сопоставляя полученные данные с современной ситуацией, определяют, какие элементы окружающей застройки, какие зрительные связи памятника с окружением соответствуют существовавшим ранее эстетически ценным качествам градостроительной ситуации и должны сохраняться. Устанавливается также, что в современной городской застройке мешает восприятию наследия, что требуется упразднить при реконструкции города [4].

По этим данным создается опорный план территории вокруг отдельно стоящего памятника или архитектурных и исторических памятников (в случае, если речь идет о создании охранных и регулирующих зон вокруг комплекса или группы памятников в историческом городе). Далее изучаются и определяются точки видимости и секторы обзора памятников. Участки территории, непосредственно примыкающие к памятнику, сохраняют застройку, создающую благоприятную среду для его восприятия, и включаются в охранную зону памятника.

Вокруг охранной зоны создается зона регулирования застройки. Она охватывает, как правило, довольно большие территории, часто связывая воедино несколько охранных зон. В зонах регулирования выделяются участки, называемые зоной строгого регулирования (иногда – зоной особого режима застройки). На них при новом строительстве необходимо сохранение большого количества разнообразных исторических композиционных закономерностей: сохранение старой планировки, малоэтажной застройки, прежних принципов формирования силуэта и т. д. Наиболее важные из подобных участков признаются заповедными.

Вне зоны строгого регулирования застройки новое строительство может осуществляться со значительно большей свободой. Однако здесь необходимо ограничение этажности с тем, чтобы не нарушать силуэта старой застройки.

Проблема охраны окружающей архитектурно-исторической среды актуальна и по отношению к проспектам Азербайджана, Нефтяников, Бюль-Бюля в Баку, ряду улиц, расположенных в исторической части Гянджи, Нахчывана, Шеки, Ордубада, ко многим другим историческим городам. Видимо, назрела необходимость разработки проектов охранных регламентирующих зон также применительно к объектам, находящимся

в пригородных районах исторических городов (башни в Раманы, Мардакяны, Гала, храм огнепоклонников в Сураханы, наскальные изображения в Гобустане и др.), на трассах следования основных потоков туристов [5].

Анализ архитектурного наследия в программах устойчивого развития городов осуществлен с учетом разработанной выше классификации, устойчивости развития города и его культурного наследия.

Материальным воплощением этого в Азербайджане являются более 6580 памятников истории и культуры, включая 3733 памятников архитектуры, подлежащих сохранению. В Баку зарегистрировано свыше 1250 объектов историко-культурного наследия, в том числе 600 недвижимых – зданий, сооружений, монументов, парков и садов; более 415 памятников архитектуры находятся в Ичери шехер (рис. 2).

*Вид на Ичери Шехер сверху
(Древний город и капиталистическая застройка)*

*Присутствие психологических факторов в
формирование городской структуры*

Рис. 2. Ассоциативное представление Ичери Шехер в системе города

Потенциал архитектурного наследия исследовался автором путем графоаналитического анализа, расчета средовых потенциалов реконструкции и разработки принципиальных схем развития исторической среды Баку по следующим позициям: 1. Период осуществления зданий – анализ; 2. Период осуществления сооружений – синтез; 3. Архитектурные ценности – анализ; 4. Архитектурные ценности – синтез; 5. Периферия и центр города в прошлом; 6. Мемориальные ценности; 7. Функциональный центр и исторический центр; 8. Функциональные изменения – исследован процесс проявления функций после реконструкции: (здание Кирхи (1897) → Зал органной музыки – изменение функций; Коммерческий банк (1901) → Международный банк – сохранение функций); выявлены тенденции сохранения функций учебных зданий, мечетей (Тезе пир, Гей ме-

чень и др.), театров (Оперный и др.) и изменения жилых функций под общественные.

В результате оценки социо-культурного потенциала Баку были выделены примерно 120 групп концентрации исторически ценных памятников и объектов архитектуры, в которых требуется дифференцированный подход к реконструкции застройки. Сделаны предложения по созданию 28 историко-градостроительных комплексов (ИГК) на территории города, в том числе Сабаильского, Насиминского, Ясамальского районов г. Баку и определены условия их реновации.

Методы устойчивой реновации города предусматривают отказ от функционального зонирования и переход на средовое зонирование. При этом территория города дифференцирована на три зоны: А – зона дефицита общественных пространств, Б – зона примерного соответствия пространства и застройки, В – зона избытка общественных пространств.

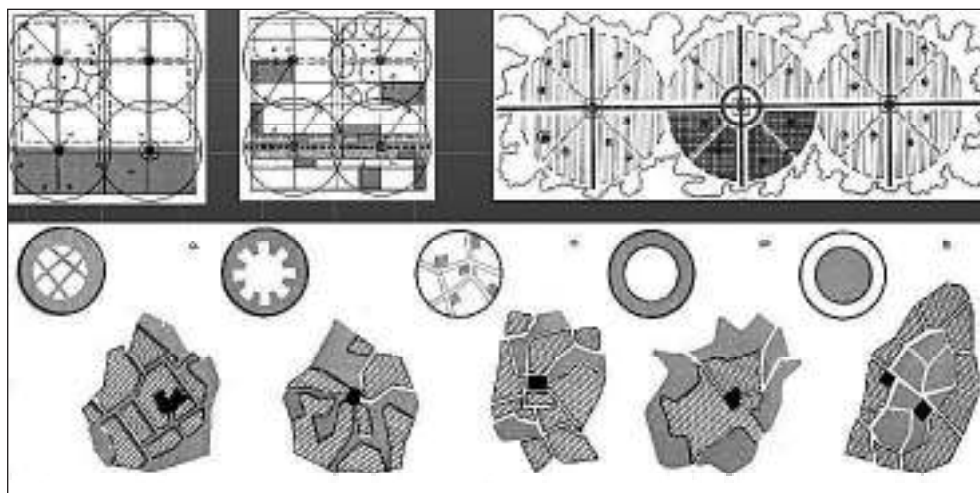
Зона А (реставрации и регенерации) – охватывает участки морфологически и функционально самой плотной городской среды (20/200 га) исторического ядра Баку, жилые кварталы-мехелле, торговые улочки и площади, здания офисов, посольств;

Зона Б (модернизации и реновации) – включает как участки старой застройки, так и новые историко-градостроительные комплексы (300/800 га), располагающиеся на осях развития центра, связывающих его с периферийными районами;

Зона В (радикальной реконструкции) – самая обширная (700/1200 га), охватывает новые районы Баку с фрагментами исторической среды и большим процентом новой жилой застройки, с широкими улицами и большими площадями (рис. 3).

Экспериментальные проекты реновации, разработанные автором, исходят из признания безусловной ценности городской среды, менталитета и традиций населения Баку. Они предполагают: 1) использование традиций места, его функциональных и архитектурных особенностей; 2) соблюдение линий застройки; 3) регулирование этажности; 4) сохранение масштаба застройки; 5) поддержку архитектурно-стилевых особенностей среды.

В проекте устойчивой реновации жилого района использован традиционно устойчивый элемент – «Новая махалля». Предусмотрена невысокая 2-3-х этажная жилая застройка. Объекты массового обслуживания расположены в зоне пешеходной доступности (рис. 4).

Реконструкция системы обслуживания (сверху); Формирование зеленых пространств (снизу)

Рис. 3. Принципиальные схемы устойчивой реновации структурных элементов города

Проект устойчивой реконструкции жилого района на основе традиционной застройки

Примеры зеленых островков среди застройки

Рис. 4. Экспериментальный проект жилого района на основе традиционной застройки города (предложение автора)

При таком подходе методы реновации среды во многом обусловлены положением объекта в системе архитектурного наследия города:

I – объект реновации находится в пределах исторического каркаса, где локализируются функции центра;

II – объект реновации находится в зоне влияния каркаса, но и формирует «тканевые», жилые образования.

В первом случае цель реновации – создать насыщенную городскую среду, использование старой бакинской застройки путем реорганизации зданий, их переоборудования для новых условий. Во втором случае путь реновации: – разуплотнение, санация, обеспечение нормативов инсоляции, озеленения [6].

Особое место в программах устойчивого развития городов Азербайджана должно быть отведено созданию системы проникающих экологических коридоров: 1) пешеходные проходы, совмещенные с обслуживанием (пассажи); 2) крытые пешеходные галереи (аркады); 3) рекреационные пространства, скверы, совмещенные с системой пешеходных связей (оазисы), раскрывающих для восприятия виды на природный ландшафт.

ЛИТЕРАТУРА

1. Найт Ричард В. Устойчивое развитие – устойчивые города // Международный журнал социальных наук. М., 1993 (2), с. 43-69.
2. Нагиев Н.Г. Современное градостроительство Азербайджанской республики. Баку, 2011, 303 с.
3. Гасанова А.А. Проблемы экологии городов Азербайджана. – Баку, 2003.
4. Гусейнов Э. Ф. Градостроительные принципы устойчивого развития городов Азербайджана // Урбанизм, № 15, Баку, 2010.
5. Гусейнов Э. Ф. Тенденции устойчивого развития городов Азербайджана // Международный симпозиум: «Устойчивая архитектура: настоящее и будущее» / МАРХИ, KNAUF, М., 2011, с. 68–69.
6. Huseynov E. F. Planning Sustainable Development for Urban Territories in the Baku Capital Region // World Congress on Engineering and Technology (SET 2011) / Proceedings, Vol 08, Part 02, Shanghai, China, p. 636–638.

Emir Hüseynov**Azərbaycan şəhərlərinin davamlı inkişaf proqramlarında memarlıq irsi**

Məqalədə Azərbaycan şəhərlərinin davamlı inkişaf proqramlarında memarlıq irsinin saxlanılmasının problemlərinə baxılır. Memarlıq irsinin yerləşdiyi zonalarda renovasiya prinsiplərinin işlənilməsinə xüsusi diqqət ayrılıb. Tədqiqatın əsasında müəllif tərəfindən onun təkliflərini şəkilləndirən eksperimental modellər işlənilib hazırlanmışdır.

Emir Huseynov**Architectural heritage in sustainable development programs of the cities of Azerbaijan**

The article is considered problems of preservation of an architectural heritage in programs of sustainable development of cities of Azerbaijan. The special attention is given to development of principles renovation in zones of an arrangement of an architectural heritage. On the basis of the analysis the author develops the experimental models illustrating him of the offer.

Ключевые слова: архитектурное наследие, программы, устойчивое развитие, города, Азербайджан.

УОТ 069.4(100)

*Амина Векилова,
доктор философии по архитектуре*

РОЛЬ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ ГОРОДА КАБАЛЫ В РАЗВИТИИ МЕЖДУНАРОДНОГО ТУРИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Сохранение и пропаганда богатого культурно-исторического наследия столичных городов Азербайджана, сыгравших в ее жизни определенную экономическую, политически-духовную и торговую значимость, все еще остается актуальной задачей градостроительства Азербайджана. Его древние крепостные города всегда были объектами большого внимания разных путешественников, ученых и купцов. Одним из таких притягательных центров раннего средневековья был г.Кабала, имя которого как: «Кабалака», «Капага», «Хабала» упоминалась в произведениях еще античных авторов, живших в конце II и I в. до н.э. и (Птоломей, Гай Плиний) начала I в. н.э.

Археологические раскопки, проводимые рядом ученых (А.Яновским, Шарифовым, П.Бачановским, Р.Эфендизаде, С.Казиевым, И.Щеблыкиным и др.), тоже подтверждают датировку его как древнейшего города с двумя крепостными воротами, находящимися в южной и северной части города.

Территориально это древнее городище занимал участок в 25 га, на возвышенности между двумя реками – Карачай и Гочалан чай, а планировочно делился на шесть крупных комплексов: Сельбир, Кала, Чаггалы, Кямал-гепе, с храмом и рыночной площадью, Внешний город (Байыр ше-хер) и Квартал Ремесленников. Последние две части сформировались уже в период средневековья за счет расширения международных торговых связей города с другими государствами и развития искусства ремесленничества. Кроме того, здесь при раскопках были выявлены остатки различных жилых и общественных зданий, площадь одного из которых доходила до 590 м², внутри которого были большие залы, покрытые высококачественной черепицей. Горожане занимались земледелием, ремеслом и торговлей, поддерживая связи со многими зарубежными странами.

Найденные находки свидетельствуют о наличии в то время Албанских монет, характеризующие уровень экономической и культурной жиз-

ни страны. По этой причине г.Кабала имел пестрый этнический состав, в котором преимущество составляли «Хазары».

В общем историческом разрезе в Кабале были обнаружены остатки четырех культурных слоев цивилизации: античный период, охватывающий III-I вв. до н.э. и I в. н.э., второй – раннее средневековье (IV-VII века), третий – X-XIII века и четвертый XIV-XVIII века. К тому времени в целях защиты город все еще был окружен глубоким рвом и крепостными стенами с башнями высотой в 12 м.

Следует отметить, что по наличию археологических материалов можно судить и об уровне строительного искусства и ремесленного мастерства в этом городе, чему свидетельствуют найденные многочисленные обломки кровельных черепиц, гончарных изделий, остатков фундаментов жилых домов, ванночных погребений, подземного водопровода (кягриз) и «канализации». Найдено также множество здесь монет местной чеканки Албанских царей, так и других стран.

Однако, город Кабала в IV-VI веках характеризуется, прежде всего, как столица Кавказской Албании, где находилось христианское епископство, занимавшее северные районы Азербайджана.

С середины V века Кабала играла видную роль в политической, экономической, культурной и духовной жизни Албании. В IV-V веках в Кабале строились христианские храмы, монастыри, церкви, но к концу VI века попав в зависимость Сасанидского Ирана, а потом уже с приходом Халифата город, изменив религиозную ориентацию, изменил и свой архитектурный облик. С расширением влияния Ислама в этом регионе стали появляться уже новые строения мусульманской архитектуры (мечети с куполами, тюрбе, минареты, медресе и пр.).

Превращение города в крупный административный центр потребовало расширения строительства большого количества общественных и мемориально-духовных объектов, а также жилых домов уже в несколько этажей.

Начиная с VIII века развитие торговли и ремесленничества оживляет городские площади, где возвышаются мечети с минаретами, крупные караван сараи разных стран, укрепляются его стены. Даже позднее, попав в вассальную зависимость Ширваншахов, город продолжает расширение строительства крупных объектов и к XIV веку, став военным лагерем уже Тимура он все еще числился крупным торгово-экономическим центром страны, потому что здесь продолжалось строительство общественно-во-

енных зданий. Это подтверждается и тем, что чуть позже нашествия Тимура поэт Вадр Ширвани особо отмечает красоту и благоустройство этого города. И сегодня можно сказать, что тайны этого древнего города до конца не раскрыты, потому что найденные моменты свидетельствует о выпуске не только в средние века, но и задолго до них они отклонились другим странам – Дербенским мамлюкам, Джалаирам Сефевидам и пр. это можно объяснить и тем, что город имел широкие торговые связи со многими связями. Даже при переходе из рук одного тюркского шаха - Исмаила в руки другого шаха Надира, город все еще сохранил многие исторические строения, однако к концу XVIII века из-за частых набегов иноземцев город постепенно стал терять свою былую экономическую значимость, а в последующие столетия он стал функционировать только как небольшое поселение, именуемое – Чухур-Кала.

С целью раскрытия такого большого историко-культурного наследия и богатого природно-градостроительного потенциала, этого края он стал объектом пристального внимания правительства Азербайджана. Сегодня весь северо-западный регион Азербайджана включен в сеть туристических маршрутов международного значения, включая и район Кабалы.

Выбранный район по своим показателям (экономическому потенциалу, водно-энергетическим ресурсам, территориальному резерву, природно-климатических ресурсов) а самое главное, наличию исторических памятников можно считать самым перспективным. Данный район имеет очень удобные и хорошие связи, инфраструктурно включает ряд населенных мест, транспортно, сетью обслуживания и наличию водно-лесных ресурсов, имеющих общие интересы развития. Во первых это район Губы и его природных сел, Шеки и его природных малых пунктов, Гусар, Гах, Илису и Исмаиллы. В этом списке, конечно же, район Кабалы занимает ведущее место, хотя бы потому что в его пределах активно используется для туристов три национальных парка, а также большой пространственный участок долино-речной поймы. Часть этой поймы, в результате проведенных больших работ по инженерной подготовки территории (засыпка дельты привезенной землей толщиной в 1,5 метра). На этих засыпных участка построен крупный комплекс отдыха, в составе которого функционирует: «Кавказ» отель, отель «Риве сайт», концертный зал на несколько тысяч зрителей, и «Кабала-ленд». этот искусственно созданный парк, за счет ландшафтных видоизменений превращен в прекрас-

ный центр отдыха, с многочисленными павильонами обслуживания, каруселью, ледяным катком, а также искусственными озерами. Парк особо воспринимается в ночное время за счет своих специальных оборудований. Осветительных приборов, размещенных в разных местах.

Оживление экономо-рекреационной сферы в этом районе потребовало, кроме строительства новых объектов использовать существующий фонд поселения «Чухур Кабала». Однако начиная с г.Исмаиллы была построена крупная автомагистраль до гостиниц, по краям которой были созданы оазисные «карманы» с необходимыми средствами средового дизайна. Кроме них на территории самих деревень также стали создаваться интересные объекты ландшафтного дизайна, малые комплексы отдыха, туризма и мотели. Думается, что интеграция познавательного туризма с бизнесом, международного туризма радикально изменит архитектурный облик этого края, за счет строительства крупных гостиничных комплексов (Дуйма, Кавказ, River-side и др.), а также активного использования историко культурного населения поселения Чухур-Кабала.

Во всем мире очень позитивно используется историческое наследие городов средневековья и прилегающих к ним деревень. Например, организация «музея под открытым небом» в небольшой деревушке вблизи крупного места «Мангалия» (Румыния), оказался очень интересным и привлекающим местом отдыха туристов. Использование традиционного быта в целях познавательного туризма, оправдал себя во всех отношениях. Ремесленные навыки населения живших в них, опыт проведения сельской жизни, ознакомления с народным жильем людей живших в средние века, и создания импровизированных мест отдыха и развлечений дали очень положительные результаты. Такой опыт может быть вполне оправданно использовать и в районе г.кабалы, тем более что это поселение непосредственно примыкает к комплексу отдыха.

Национальные парки Дуйма, Семь Красавиц, Маршал за счет небольших работ по ландшафтному дизайну превратились в самые привлекательные места отдыха, приезжие из крупных городов Азербайджана, а также населения этого края. Отсюда следует, что вовлечение историко-культурного населения городов Кабалы, Шеки, Губа, Кахи, Огуз, Балакан и пр. населенных мест этого северо-западного региона в бизнес международного туризма, в конечном счете, поможет развитию и других сфер человеческой деятельности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Иманов И. Qəbələ, Кабала, Kabala. Информационный выпуск о древнем городе. - Баку, 1984.
2. Babayev A., Əhmədov M. «Qəbələ», «Elm», Bakı, 1981, 82 s.
3. Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyi və Abidələrin qorunması Komitəsi (R.Babayev redaktorluğunda), «Elm», Bakı, 1985, 88 s.
4. Усейнов М., Бретаницкий Л., Саламзаде А. История архитектуры Азербайджана. - Москва, 1963.

Əminə Vəkilova

Qəbələnin tarixi-mədəni irsinin Azərbaycanda beynəlxalq turizm inkişafında rolu

Azərbaycanın qədim və orta əsr paytaxtı kimi tanınmış qala şəhərləri həmişə öz iqtisadi, zəngin tarixi memarlıq irsinə görə böyük maraq oyadırlar. Bunlardan biri də qədim Qəbələ şəhəridir. O, IV-VI əsrlərdə Alban dövlətinin paytaxtı olmuş və öz möhtəşəm tikintiləri ilə məşurlaşmışdır. Məruzə edilən məqalədə təsilatlı olaraq onun həm tarixi irsinin, həm də müasir inkişaf potensialı haqqında məlumat verilir.

Amina Vekilova

The role of historical and cultural heritage of Gabala city in development of the international tourism in Azerbaijan

With a rich architectural cultural heritage Gabala city in the early Middle Ages has always been an object of deep research. As the capital of the Albanian state Gabala city in the early Middle Ages (the IV-VI century), in the mature Middle Ages and up to the XIX century had the big economical-political and trade significance. In article the historical and cultural heritage of Gabala and potentials of its future development as a major tourist center are expounded.

Ключевые слова: туризм, бизнес, Кабала, история, культурное наследие.

MEMARLIQ MÜHİTİNİN ESTETİK İFADƏLİYİ

Sənətin ifadə formaları şəhər mühitindən tutmuş kiçik element çeşidlərinə kimi nümunələrdə əks olunmaqdadır. Bu çeşidlərdən önəmlisi, gündəmdə olan məsələləri daha qabarıq həll etmək məcburiyyətində qalan sahə şəhərin memarlıq mühitidir. Şəhərin memarlıq mühiti cəmiyyətin təklif və tələblərinə uyğun təşkil olunur, normal yaşayış şəraitinin yaradılması üçün inkişaf etdirilir. Sosial təbəqənin təkliflərini nəzərə alan şəhər mühiti sosial-iqtisadi sənədlər əsasında (baş plan) şəhərin potensialını inkişaf etdirmək üçün, sosial-kommunal, ictimai, nəqliyyat şəbəkələrinin, sənaye, təbii landşaft zonalarının inkişaf variantlarına əsasən təşkil olunur. Lakin mühitin təşkili proseslərində insanın fizioloji, funksional tələblərindən əlavə emosional hisslərin nümayiş etdirilməsi inkar edilməzdir. Müasir zamanda tələblərin və elmi nailiyyətlərin müxtəlifliyi cəmiyyət arasında ayrı-ayrı sosial qrupların əmələ gəlməsinə şərait yaratmışdır. Adətən, insanın məlumatlanması, mədəniyyətinin inkişafı, həyat fəaliyyəti, yaradıcılığının ifadə üsulları onun ətraf mühitinin formalaşması ilə sıx bağlı olur. Bu baxımdan ona bilavasitə təsir edən sənət nümunələrinin düzgün təşkili və rolu danılmazdır və ya yaşayış tərzini formalaşdıran məsələlərin həllində yeni üsul və metodların irəli sürülməsi qaçılmazdır.

İlk olaraq onu qeyd edək ki, insanın ətraf mühitlə, memarlıq mühiti ilə əlaqə qurması onun hissləri və qavraması vasitəsilə həyata keçir. Məhz, emosiyalarının köməyi ilə insan qavranılan, hiss edilən hadisə və obyektlərə öz münasibətini bildirir. Fransız filosofu Jan-Jak Russo incəsənəti ətraf mühitin təsviri kimi deyil, hər şeydən əvvəl insan emosiyalarının və ehtirasların ifadəsi kimi açıqlayırdı. Memarlıq mühitinin də incəsənət əsəri olaraq bütün estetik tələbləri özündə əks etdirməsi şəhərsalmanın əsas problemlərindən biri hesab edilməlidir. Artıq dizayn isə vasitəçi fəaliyyət sahəsi kimi, bədii konstruktoraşdırma, əşyalara önəmli xarici və daxili sima bəxş etdirən, onların formal xüsusiyyətlərini hazırlayan və nümayiş etdirən yaradıcı fəaliyyət kimi tanınılmışdır. Dizayna eyni zamanda cəmiyyətin maddi, mənəvi, bədii, sənaye sahələrini birləşdirən, əlaqələndirən bir fəaliyyət və ya cəmiyyət daxilində kütləvi kommunikasiya kimi baxılması da bizə məlumdur. Artıq müasir za-

manda onu deyə bilərik ki, dizayn sosial-mədəni fenomen olaraq insanın varlığını bütün sahələrdə dəstəkləyən, əhatə edən bir anlamda formalaşmışdır. Bəşəriyyətin heç bir mədəni tarixi mərhələsində müasir dövrdəki qədər dizaynın çoxşaxəli olmasının, müasirliyin bütün keyfiyyətlərini, elmin nəaliyyətlərini özündə əks etdirməsinin şahidi olmamışıdır. Müasir mədəniyyətin problemləri diapazonunda dizayn fəaliyyəti mövzusunun araşdırılması müasir tarixi mərhələnin öyrənilməsinə cəhd kimi qəbul edilmiş olur. Ümumiyyətlə, dizaynın statusu insan tələbatını nəzərə alaraq, məişətdə özünü təsdiqləyə bilməsidir. Daxili hissələrin vasitəsilə yad aləmi tamamilə özünə tabe edən dizayn təsəvvürün əşya, memarlıq mühitində proyeksiyası kimi universal həyatın atributuna çevrilmişdir. Əgər hesab etsək ki, mədəniyyət mənəverici qanunların fəaliyyəti nəticədirsə, müasir mədəniyyət isə dizaynda mənəverici qanunların fəaliyyətinin nəticəsidir. Bu qanunların tədqiqatı insanın müasir dövrdə həqiqətə olan münasibətləri əsasında məna və təsəvvürlərin tapılmasına imkan yaradır. Lakin, dizayn semiotik quruluş baxımdan indiyədək hər tərəfli araşdırılmadığına görə dizayn nəzəriyyəsinin inkişaf sürətinin təcrübədən geri qaldığının şahidi olur. Dizayn obyektlərinin araşdırılması yalnız onun təcrübədəki nailiyyətlərinə əsasən şərh edildiyinə görə dizaynın mənəvericilik mexanizmi arxa plana keçərək kifayət qədər öyrənilməmişdir.

Bu baxımdan dizayn obyektlərinin formayaranmasında əsas şərtlərdən biri onun bədii obrazının dərk edilməsidir. İnsanın tələbləri nə qədər müxtəlif olarsa ətraf mühitin və onun obyektlərinin dərk edilməsi, qavranılması da bir o qədər məsuliyyət tələb edir. Deyə bilərik ki, dizayn obyektlərinin bədii halda dərk edilməsi prosesi insanın təbiəti və ətraf aləmi anladığı zamandan başlamış və onun daxili hissələrinə, intellektinə hakim olması qabiliyyətinə əsaslanmışdır. Bədii dərk edilmə yaradıcı şəxsiyyətin formalaşması ilə əlaqədar olur. Çünki, bədii dərk edilmə estetik biliyi artırır və insan xarakterini mənalı edir. Dizayn obyektlərində bədiiilik yaratmaq insanın həyat fəaliyyətini tamamlamış kimi hesab edilir. Beləki, insanın təbiətlə əlaqəli yaşaması cəhdi, mübarizəsi, ətraf aləmlə uyğunlaşması nəticəsində yaranan obyektlər onun ətrafında əminlik hissi ilə xarakterizə olunur. Demək olar ki, bu tip xarakterli obyektlər yəni, həyatın tələblərinə uyğun, həyatın bir hissəsi hesab olunan, onu tamamlayan obyektlər bizə tarixdən də məlumdur. Yəni əmək alətləri, silahlar və digər əşyalar bunu sübut edir. Eyni zamanda estetik məna və bədiiilik yaranan faktorlar bu prosesdən kənar qalmamışdır. Bütün obyektlər və əşyalar təbiəti xatırlatmaq həvəsi ilə yaradılaraq assosiativ xüsusiyyətləri özündə əks etdirmişdir,

yəni semantik məna daşımışdır. Semantika işarə və işarələr sistemi haqqında elm olaraq, fikrin, düşüncənin, mənənin, ifadə dilinin vahid element forması kimi verilənlərin kodlaşdırılmasıdır. Dizaynın semiotik quruluşunun tədqiqatı, semiotika üzrə araşdırmalar V.V.İvanovun, Y.M.Lotmanın, Ç.Morrisin, Ç.Pirsin, F.de Sossürün, E.Farinsonun elmi işlərlərində öz əksini tapmışdır. Xüsusilə, dizaynda semiotik metodun tətbiqi barədə aparılan işlər maraq kəsb etməkdədir. Məsələn, öz araşdırmalarında U.Eko memarlığa işarələr sistemi kimi baxmış, “memarlıq” anlayışı sırasına dizayn və şəhərsalmanı da aid etmişdir. E.V.Jerdev elmi işlərində dizayna semiotik kontekstdə yanaşaraq, dizaynı əlaqə vasitəsi kimi araşdırmışdır. Utilitar əşyaların işarəvi-əlaqə funksiyasını təhlil edən L.N.Bezmozdin isə elmi işində əşyalara verilən semantik mənaların insan tərəfindən sosial və mədəni mühitin dəyərləri kimi anlaşılmasını göstərmişdir. Onu da qeyd etmək olar ki, dizaynın məqsədi artıq insanın praktiki fəaliyyətini, düşüncəsini, ümumi dəyərləndirməni nümayiş etdirən bir forma olaraq, ümumilikdə dizayn sistemini modelləşdirməkdədir. Dizayn nəzəriyyəsinin yerinə yetirilməsində və inkişafında dizaynın metodologiyası və vasitələrinin təhlilinə sistem kimi yanaşan V.Y.Dubrovskinin, O.İ.Qenisaretskinin, V.L.qlazıçevin elmi işlərinin metodoloji əsasını dizaynın bir fəaliyyət kimi göstərilməsi təşkil edir.

Dizayn fəaliyyəti nəticəsində insanın sosial düşüncəsini və gündəlik fəaliyyətini, həyat təcrübəsini tamamlayan formalar yaranır. Demək olar ki, yaradıcılığa təsir edən amillər ilk növbədə məişət, həyat tərzini və cəmiyyətin tələbləridir. Məhz, dizaynerin yaratdığı forma adi insanın qavraya biləcəyi imkanları nəzərə alaraq ona uyğun bədii-obraz mənasını daşıyan reallıq nümunəsi kimi deyil, mənəvi xarakter daşıyır. Yaradılan dizayn nümunəsi o vaxt məna kəsb edir ki, eyni zamanda texniki tərəqqinin səviyyəsindən də xəbər verə bilsin. Buna görə də dizayner daim obrazlı düşüncəsinə uyğun vasitələrdən istifadə edərək həm təbiətdən bəhrələnməli, həm də həyat tərzindən, sosial düşüncə obrazından, cəmiyyətin dünyagörüşündən, onun ideallarından və müxtəlif sosial qrupların psixologiyasından məlumatı olmalıdır. Bədii idrak incəsənətə məxsus olaraq elmi idrakdan ona görə fərqlənir ki, elm maksimal olaraq biliyin aşkarlanmasına dəlilət etdiyi halda incəsənət yaradıcının şəxsiyyətinə, dünyaya subyektiv baxışlarına, yaratdığına olan marağa cəhətlənmişdir. Bədii yaradıcılığın obrazlı emosional xarakteri elmdə intellektualizm və rəasionalizm ilə əvəz olunur. Əlbəttə, bu fərqlər çox vaxt nisbi xarakter də daşıyır. Çünki incəsənət, obrazlı estetik hisslər elmi fərziyyələrə və araşdırmalara təkən ver-

diyi halda, elm də ətraf aləmin bədii dərk edilməsinə yol açmışdır. İncəsənət və elm sahəsində yaradılmış bir çox nümunələrdə bu kimi təsirlərin nəzərə alınmasının şahidi ola bilərik. Məsələn, incəsənət tarixindən məlumdur ki, insanın daxili aləmini nümayiş etdirmək, onun müəyyən mənəvi gərginlik zamanı keçirdiyi hissləri göstərmək cəhdi ekspressionizm cərəyanının yaranmasına səbəb olmuşdur. Bir çox rəssamlar bu istiqamətdə işləyərək yaradıcılığının müxtəlif mərhələlərində mənəvi aləmini, gərginliyini təzadlı və təmiz rənglərlə, əşyaların quruluşu ilə, aktiv konturlarla, formaların və fiqurların energetikasını deformasiya yolu ilə, işarələrlə təsvirini nümayiş etdirmişlər. V.Kandinskiy, M.Şaqal, P.Pikasso, P.Klee kimi rəssamlar öz yaradıcılıqları ilə, yaratdıqları bədii dilin üsulları ilə incəsənət aləminə yenilik gətirmişlər. Ona görə də cəmiyyət içərisindən çıxan dizayner də incəsənətin inkişafını düşünən şəxs kimi bütünlüklə öz hisslərini nümunələrə ötürməli, cəmiyyət münasibətlərinin məcmusu kimi düşünülmüş ifadələri həyata keçirməlidir. Əlbəttə, bu proses yalnız təcrübədə özünü doğrulda bilər.

Dizaynın sosial mədəni mənası həm də ondan ibarətdir ki, dizayner ictimai şüuru ifadə etməkdən əlavə onu həm də formalaşdırır. Dizayner dizaynın semi-otik mexanizmini dəqiqləşdirmək imkanını yalnız təcrübədə sınaqaraq cəmiyyətə uyğun əşya mühitini təşkil edir. Bu haqda Q.Zemper, U.Morris, C.Reskin və Bauhaus məktəbinin nümayəndələri öz nəzəriyyələrində qeyd etmişdirlər. Ona görə də dizayner sosial mədəni mənalı cəmiyyət üçün düşünülmüş əşya mühitini formalaşmasında əsas rol oynayır, öz yaradıcılığı ilə cəmiyyətin özünü ifadə etmək vəzifəsini yerinə yetirir. Bir növ dizayner xüsusi ifadə dilini yaradaraq tələbatçıdan qarşılıqlı anlayış tələb edir. Qarşılıqlı olaraq, tələbatçı da informasiyanı birmənalı anlamayıb, qavramanı, dizaynerin düşüncəsini qəbul etməyə hazır olmalı, bir sözlə ifadə dilinə yiyələnməlidir. Əlbəttə, informasiyanın, əşyaların qəbul edilməsi ilk növbədə bədii qavramadan asılı olur və bu tələbatçıdan xüsusi hazırlıq tələb edir. Sadəcə olaraq, tələbatçı həyat tərzinin obrazından, insan hisslərindən ümumi anlayışı olması ilə bərabər, müxtəlif yönlü və mənalı işarələrin də bədii obrazlarını təsəvvürünə gətirilməsinə hazır olmalıdır.

Hər bir yeni yaradılan dizayn obyektinin forması bədii məzmunu ilə istehlakçıya ünvanlanaraq dizaynın kommunikativ funksiyasını yerinə yetirməli, öz estetiklikliyi ilə *işarəvi xarakterə* mənsub olmalıdır. Yəni dizayn formalarının məzmununda ümumi ideyalar, əhval-ruhiyyə, mənəvi vəziyyət əks olunmalı, dizayner formaların bədii ifadəsini “bədii yaradıcılıq-bədii əsər-bədii

qavrama” sistemində yaratmalıdır. Yenə də bir fikri vurğulamalıyıq ki, bu proses dizaynerin şəxsiyyəti, dünyagörüşü, xasiyyəti, istedadının böyük rol oynadığını unutmamaq şərti ilə həyata keçir.

Qeyd etdiyimiz kimi, dizayn obyektini cəmiyyət üçün, istehlakçıya ünvanlansa da, hər bir elementlə, rəngilə, obrazıyla, bitmiş forması ilə emosional, estetik məna daşımalıdır. Bu hisslər yalnız qavrama zamanı həyata keçdiyinə görə, ilk növbədə “assosiasiya”lı qavrama əsas götürülməlidir. “Assosiasiya” anlayışı psixoloji qanunlardan biri hesab edilərək, qavrama zamanı yaradıcılığın ideyasını anlamaq üçün müşahidəçini emosional-estetik vəziyyətə gətirərək qoyulmuş məsələni, ideyanı açmağa kömək edir. Assosiasiya tələbatçının sosial-mədəni varlığını tamamlayaraq, həyatına məna verərək kompozisiya üsullarının vasitələri ilə təmin edilir. Məsələn, sənayenin dizayn-formalarında müasirliyi, dəbi nəzərə alan aksesuarlarda, geyimlərdə, müxtəlif əşya və obyektlərdə mənalı kompozisiyanın üsullarının tətbiqi nəticəsində qavrama zamanı xoş və ya yad təəsüratların yaradılması psixiki assosiasiyaların məqsədinə çevrilmişdir.

Dizayn obyektlərində ilkin assosiasiya yaradan vasitə rəng sayılır. Rəng tərtibatı dizayn obyektlərində təbiət rəngləri ilə müqayisə edilərək təbiət assosiasiyasına uyğunlaşır. Dizaynda ilk növbədə işarə xarakteri timsalında da qəbul edilmiş rəng kompozisiya, emosiya, psixoloji funksiya daşımaqla bərabər, eyni zamanda əşyanın funksiyası ilə bərabər obrazını da müəyyən edir. Ümumiyyətlə, müxtəlif mənalı daşıyan rəng assosiativ hissləri oyadan ilk vasitə sayılır. Məsələn, qırmızı rəng təhlükə, mübarizə, qələbə, məhəbbət, gözəllik və digər anlayışların rəmzi ifadəsi ola bilər, xəstəlik, qaranlıq və digər mənfi hallarla heç vaxt müqayisə edilməz. Və yaxud sarı rəngin assosiasiyası günəşi xatırladır, göy, mavi rənglər səma ilə xarakterizə edilir, qara dedikdə gecə, ağ isə işıqla və digər rənglərin assosiativ mənalı insanların təsəvvürlərində standart hal almışdır. İstənilən formada işarə xarakteri daşıyan rənglər imkanlarına bağlı halda, müəyyən situasiyadan asılı olaraq digər mənalı da yaratmaq qabiliyyətinə malikdir. Məsələn, “şənlik”, “kədər”, “qəm”, “bayram”, “aydınlıq”, “kobudluq”, “mənalılıq”, “prinsipiallıq” və başqa təəsüratlar oyada bilər.

Rəngin semantikasi məzmunla, ifadəliklə, mənalılıqla, simvolika ilə, emosionallıqla, psixoloji təsirlə əlaqəlidir. Məsələn, təbiətdə dəyişən rənglər payız, yaz, gərginlik və digər assosiativ təəsüratlar yaradır. Qədim mədəniyyətin öyrənilməsində, üslubların yaradılmasında əsasən rəngdən istifadə edilməsinin şahidi oluruq. Burada, rəng xüsusi sosial səviyyələrin müəyyən edilməsində

həmçinin, mifoloji və ya dini anlamların ifadə olunmasında simvolik işarələr kimi çıxış edir. Çində imperatordan (səma oğlundan) savayı şəxs sarı geyinə bilməzdi. Belə ki, sarı rəng ali müdrikliyin simvolu hesab edilirdi. Meksika incəsənətində divar kompozisiyalarında əsas element kimi qırmızı geyimli fiqur tez-tez rast gəlinirdi. Burada, Yer allahı Ksipetotek şərq səması simasında, səbh günəşi, yaz, cavanlıq, doğum kimi simvolik assosiasiya daşıyırdı. Fiqurun qırmızı rəngə boyanması ilə vizual estetikadan əlavə ideyanı ifadə etmək məqsədi əsas götürülmüşdür. E.V.Jerdevin fikrincə 4 assosiasiya növü mövcuddur:

I növ assosiasiya – görünən obyektlərlə təbii və süni obyektlər arasında yaranan müqayisəli assosiasiya;

II növ assosiasiya- görünməyən varlıqlarla mücərrəd anlayışlar və ideyalar əsasında yaranan assosiasiya. Burada, fiziki assosiasiyalar (ağırlıq, hərərət, fəza, cazibəlilik, dinamiklik), emosional, antropoloji (yaşla əlaqəlilik, cinsiyyət, millət, etnik və digər) assosiasiyalar daxildir.

III növ assosiasiya – müşahidə obrazına daxil olan mürəkkəb sosial-mədəni hadisələrlə bağlı assosiasiya;

IV növ assosiasiya – mənası heç bir işarə-forma, sözlə və digər vasitələrlə izah edilə bilməyən, musiqi kimi düşüncəyə təsir edən, şifahi izahdan uzaq, hisslərlə ifadə edilən üsuldur.

Beləliklə, dizaynın rolu cəmiyyətin bədii ifadəsində, mədəniyyətin inkişafında danılmazdır. Müasir dövrün tarixini yaradan, vasitə kimi iştirak edən dizayn fəaliyyəti atıq gündəlik problemləri həll etmək qabiliyyətinə qadirdir. Yalnız qarşılıqlı anlayış zamanı istənilən məqsədi, ideyanı həyata keçirmək üçün ilk növbədə yaradıcının düşüncə tərzini, mədəniyyəti yüksək səviyyədə olmalıdır. Sonrakı mərhələdə isə cəmiyyətin xüsusi səviyyədəki psixologiyası buna hazır olaraq, öz vəzifəsini yerinə yetirəcəkdir. Düşüncəni bədii obraz prinsipləri ilə, bədii modelləşmə yolu ilə, mənəvi məzmunla, bədii kompozisiya vasitələri və üsulları ilə dizayner dizayn obyektlərinin formalarına tətbiq edib, ona semantik bədii məna verərək dizayn fəaliyyətinin bədii yaradıcılığın və incəsənətin ayrılmaz hissəsi olduğunu təsdiq edəcək.

Emosional münasibət sosial-mədəni normalara və dəyərlərə əsaslanaraq hadisələrə uyğun dəyişə bilər. Memarlıq mühitinin təşkilində xüsusilə, insan fəaliyyətinin növünə uyğun və onu nizamlayan emosiyalar nəzərdə tutulur. Məhz emosional *məmnunluq* memarlıq mühitinin qoyulmuş tələblərinə və konkret fəaliyyət prosesinə necə cavab verməsindən asılı olur. “Emosiya ha-

disələrə obyektiv deyil, subyektiv münasibət bildirən funksiyadır” (3. səh.134). Memarlıq mühitində obyektlər və onlar arasında əlaqəni yaratmaq prosesində qavramanın iki növü: seçmə və azad növü nəzərə alınır. Burada diqqət fəaliyyətin utilitar məsələləri və fəaliyyət obyektləri üzərində dayanır. Memarlıq formaları isə çox vaxt fon kimi bu fəaliyyəti dəstəkləyir. Emosiyanın əsas növlərindən biri isə “maraq”dır. Marağ istənilən obyektin müşahidəsi zamanı yaranan bilər. Çünki ilk təəssürat obyekt haqqında ilkin məlumatı verir. İnsana təsir edən mənfi və müsbət emosiyalar obyektin nə dərəcədə maraqlı olduğunu müəyyənləşdirir. Memarlığın əsas vəzifəsi fəaliyyət mühitini təşkil edərkən müsbət emosiyaları aşkarlamaq və ona doğru cəhətlənməkdir. Mənfi emosiyalar təhlükə, mühitdə istiqamətsizlik, təşviş hissləri yaradır. Bilirik ki, memarlıq mühitinin müşahidəsi və dərk edilməsi orada baş verən proseslərin, insanın fizioloji və bioloji tələblərini anlamaqdan ibarətdir. Ətraf mühitin dərk edilməsi vizual və mühüm informasiyadan asılı olur. Mühitin məqsədli müxtəlifliyi funksional proseslərlə insanların fəaliyyət xüsusiyyətlərindən ibarətdir. Vizual informasiya mühitin müxtəlif elementlərinin sayından ibarət olur. Kifayət qədər informasiya toplamaq marağın azalmasını, qane olmaq hissini, memarlıq mühitinin bəsitliyini təsdiq edən təəssüratı müəyyənləşdirir. Tez bir zamanda mühitin tanınılması, onun təsəvvürdə modelinin qurulmasını təmin edir. Məhz, V.A.Filin “Videoekologiya və memarlıq” adlı mövzusunda insan və ətraf mühitin qarşılıqlı əlaqəsi problemlərinə toxunmuş və qavramanın əsas prosesində “videoekologiya” terminini irəli sürmüşdür. Qavrama mexanizminə psixikanın bir neçə avtonom səviyyəsi aiddir. Belə ki, ilkin səviyyədə informasiya əsəb sisteminə daxil olaraq, növbəti mədəni dəyər səviyyəsinə keçir. Digər səviyyə ətraf obyektlərə estetik qiymət verən səviyyə adlanır (2. səh.39). Memarlıq mühitinin təşkilində çox vaxt istifadə olunan fəza, həcm və müstəvi elementlərinin yaradılması, həndəsi oxa bağlılıq, mühitdə aksentlərin yerləşdirilməsi, elementlər arasında tarazlıq, metrik və ritmik bölgülər və digər kompozisiya vasitələri təsəvvürdəki modelin qurulmasına şərait yaradır. İnformasiyanın toplanılması mühitin quruluş təşkili zamanı əsas götürülən kompozisiya mərkəzinin, istiqamətlənmənin müəyyənləşməsindən əlavə, mühitdə nümayiş etdirilən obrazlı situasiyaya görə həyata keçirilir. Yəni hər hansı bir mövzu əsasında təşkil olunmuş mühitin və mühitdəki insan üçün özəl əhəmiyyət kəsb edən simvolik elementlərin təşkili zamanı, interyerdə yaradılan obrazların, materialların seçimi zamanı, müxtəlif formalı detalların ölçüləri, xarakteri əsasında kifayət qədər informasiya toplanılır. İnformasiyanın toplana-

nılması assosiativ məlumatlar əsasında da baş tutur. Mühitin təşkilində insanın təfəkkürünə bağlı tanış situasiya həlləri, həcmlərdə ideyanın oxunulmasını asanlaşdıran obrazlar müsbət emosiyalarla dərk edilməyə təsir edir. Bəzən assosiativ xarakter daşıyan elementlərdən əlavə, naməlum formalı elementlər və ya tanış olmayan texniki-maşın elementləri insana mənfi emosional təsir bağışlayır. Təəssüflər olsun ki, çox vaxt oxşar mühit həlləri və tipoloji formalar da mənfi təsirə malik olur. Belə hallarda informasiyanın bəsitliyi emosional amillərin nəzərə alınmamasından xəbər verir. Qeyri-müsbət halların yaranması çox vaxt cəmiyyətin ayrı-ayrı fərqlərinin fərqlənməmək, ictimaiyyətin prestij saydığı dəyərlərdən ayrı düşməmək cəhdindən də irəli gəlir və mədəni, ictimai bina həllərində əksini tapır.

Müasir memarlıqda texnoloji dəyərlərə və istehsal fəaliyyətə üstünlük verən mühit təşkili aktual sayılır. Tələbatı nəzərdən keçirdikdə müxtəlif memarlıq mühitinin tipinə uyğun xüsusi emosional təsir edən üsullar tətbiq edilir. Memarlıq mühitinin estetik ifadəliyini onun maddi daşıyıcıları sayılan fəza formaları və komplekslərinin vasitəsilə yaratmaq olar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi mühit formaları məqsəd-vasitə-şərait sistemində istehsalın maddi məhsulu sayılsa da, eyni zamanda insan təfəkkürünə bağlı olan estetik hissləri də oyada bilir.

Mühit vasitəsilə insanın emosiyalarına, təəsüratına, eyni zamanda onun zövqünə, mədəniyyətinə, bədii təsəvvürünə bilavasitə təsir etmək mümkündür. İnsan qavradığı və müşahidə etdiyi obyekt nəticəsində öz təsəvvürünü zənginləşdirmək imkanına qadirdir. Ətraf mühitimizdə hər şey insanın qavramasına əsaslanır və bu aləm daim genişlənərək reallığı əks etdirməklə həyat fəaliyyətini tərənnüm edən bədii obrazlar yaradır.

Bədii obraz insan fəaliyyətinin praktiki və mənəvi düşüncəsinin nəticəsidir. İnsan fəalliyətinin növündən asılı olaraq düşüncənin nəticəsi onun yaradıcılığının imkanlarını artırır. Yaradıcılığın imkanlarına təsir edən bədiiilik düşüncəyə, dərk edilməyə rəng verir. Əlbəttə dərk edilmənin nəticəsi dəqiqlik, dünya haqqında təsəvvürün yaranması, bədiiiliyin anlanılmasına gətirib çıxarır. Əgər müşahidəçi incəsənət əsərlərinə rəssam və ya memar gözü ilə baxarsa dünyaya daha məntiqli və necə baxmağı öyrənə bilər, onun düşüncəsi, təxəyyülü incəsənət növü kimi bədii ola bilər. Həqiqətən biz həyatımızı bədii obrazlarla əlaqəli keçirir, yaşayır və düşünürük. Əgər ədəbiyyat qəhrəmanlarını, musiqi əsərlərini, qrafik obrazları, ənənəvi adətləri, özünü aparma formalarını, danışq tərzini, hətta mühitimizin tərtibat üsullarını xatırlasaq görərik ki, onlar

obrazın bir hissəsi kimi çıxış edir və bu da bizim həyatımızın bir hissəsi anlamına gəlir. Belə nəticə çıxarmaq olar ki, incəsənətin, memarlığın, bizi əhatə edən mühitin təsiri nəticəsində düşüncəmiz, hisslərimiz, mədəniyyətimiz, fantaziyamız zənginləşə bilər. Müvafiq olaraq, bədii düşüncə və yaradıcı fantaziya bədii fəaliyyətin əsasını təşkil etmiş olur. Bədii düşüncə və fantaziya bədii fəaliyyətlə ətraf aləminizə bədii obrazlarla məna verən, təhlil edən prosesdir. Bədii yaradıcılığın təcrübə zamanı professional həddə çatması daim yeni axtarıqlar, mükəmməllik tələb edir. Memarlıq mühitində bu bədiiliyi yaradan yaradıcılıq nəticələri evlər, abidələr, parklar, meydanlar, ictimai binalar, kinoteatrlar, mağaza vitrinləri, şəhər nəqliyyatı və obyektlərinin təşkilində, tərtibatında, təyinatına və funksiyasına görə hormoniya, gözəllik qanunuyğunluqlarını gözləməkdir.

Mühitin təşkilində emosional xarakter daşıyan, ona məzmun verən, qavrama zamanı diqqəti çəkən, bədiilik yaradan ifadə vasitələrindən biri də rəngdir. Rəng həyatımızın ayrılmaz hissəsi olaraq, rəng və forma, rəng və funksiya, rəng və münasibət və digər anlamlarda çıxış edir. Rəng emosionallığı, ideyanı qabardan ifadə vasitəsidir. Rəng həm cəlb edir, həm uzaqlaşdırır, narahat edir, düşündürməyə vadar edir, assosiativ xarakter daşıyır. Rəng dərin və naməlum enerjinin əksi kimi hisslər aləmi vasitəsilə qavranılaraq müxtəlif məzmunlu simvolların vahid ifadə forması kimi çıxış edir (2). Uğurlu tapılmış forma ilə rəngin nisbəti, məqsədyönlü istifadəsi yaradıcılığın bədii ifadəsi hesab edilir. Yaradıcılığın bədii ifadəsi istər kütləvi istehsalda, istər geyim dizaynında, istərsə də memarlıq mühitində bədii obrazın tətbiqindən asılı olur. Məsələn, fikir ifadəsinin, cəlbədicilik plakatın, reklamın və digər məhsulların çap incəsənətində ayrılmaz hissəsi kimi çıxış edən və yaxud geyim incəsənətində ənənənin estetik zövqünü, əlamətini nümayiş etdirən bədii tərtibat cəmiyyətin təsəvvürünə bilavasitə təsir edir. Demək olar ki, bu prosesdə əsas məsuliyyət bizim ətraf mühitimizi dəyişdirən memarların və dizaynerlərin üzərinə düşür. Memarlıq mühitində memar ictimaiyyət qarşısında məsuliyyət daşıyaraq öz şəxsi maraqlarından uzaq yaradıcılığını nümayiş etdirən, ideyalarının reallaşması üçün geniş əmək vasitələrinə əl atmalı və insanların həyatına təsir etməlidir. Memar eyni zamanda elmin müxtəlif sahələrindən xəbərdar olmalı, elmi metodlara yiyələnəməli, faktlara uyğun təhlil və mülahizələri qurmağı bacarmalı, üç ölçülü fəzada həcm, səthlər haqqında anlayışı olmalıdır. Memar utilitar və konstruktiv məntiqini forma ilə nümayiş etdirdikdə, obrazlı ifadə nəticəsində incəsənət əsəri sayılan memarlıq yarada bilər.

Bu gün dəyişməkdə olan şəhərdə insanlar aktiv həyat sürür, tez-tez şəhər və rayonların arasında hərəkət edirlər. Şəhər mühiti ilə sıx əlaqədə olan insanlar informasiya daşıyıcısı sayılırlar. Şəhər mühitində müxtəlif vəziyyətlərlə rastlaşan insanlar hər dəfə problemlərini həll etmək məcburiyyətində qalırlar. Memarlıq mühiti eyni zamanda insanların dəyişən, ritmik həyat prosesinə uyğunlaşmasını tənzimləməlidir. Bu prosesdə insanların konkret tələbatını nəzərə alıb həll etmək üçün sistemin təhlilinə ehtiyac vardır. Şəhər mühiti insanın çox vaxt keçirdiyi yerə və aktiv həyat ritminin qurulmasına təsir edir. Müasir şəhər mühitinin, yeni formalaşmış sosial qrupların, məqsədli məkanların təşkilinin insanın həyat tərzinə təsiri haqqında problemlərə psixoloqların və sosioloqların elmi işlərində rast gəlmək olur. V.Q.Paderin və L.K.Naqmatululunanın “Şəhər mühitinin sosial problemləri” mövzusunun özündə əks etdirən qeyri-adi memarlıq mühitində insanlar və sosial qruplar arasında qeyri-adi əlaqələr yaradılır. İlk növbədə insanın hərəkəti və düşüncəsinə aşağıdakı tələbləri yerinə yetirmək məqsədi əsas götürülür: maddi, ekzistensial - yəni, stabil həyat təzi keçirmək, daimilik, sosial - yəni, mənsubiyyət, ünsiyyət, özünə diqqət tələbləri, mənəvi - yəni, özünü mükəmməlləşdirmə, özünüifadə tələbatlarını ödəmək durur. İnsan konkret qrupa və ərazi bütövlüyünə malikdirsə onun lokal koloriti, ənənəsi, ünsiyyət normaları və özünəməxsus həyat təzi vardır. Memarlıq mühiti bu proseslə sıx bağlı olaraq insanın iş yerini, istirahətini, tarixi zonalarını ziyarət yerlərini vəhdətdə ümumiləşdirməli və bu tip situasiyalarda həyat fəaliyyətinin bir dövrü kimi müasir davranışı ilə əlaqəni nəzərə almalıdır. Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, memarlıq mühitinin təşkilində əsas qanunuyğunluqların tələbatla yanaşı emosional təsir, informasiyanın toplanması, təfəkkürün, düşüncənin, fantazianın formalaşmasına təsir edən amillər, ifadə vasitələrinin mühüm rolundan asılılıq, insanın və sosial qrupların həyat tərzini və hərəkətlərini nizamlayan bir vasitə kimi çıxış etməsi nəzərə alınmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Золотарев А.И. Эстетика дизайна: содержательность формы и зрительного восприятия. Ч. 1. Проблема формы и содержания: монография / А.И. Золотарев. – Тольятти: ТГУС, 2008.
2. Dadaşov S.A., Türk miniatürünün formal təsvir dil nəzəriyyəsi. “Meqa” İstanbul, 2006.
3. Визуальная культура – визуальное мышление в дизайне. Методические материалы. – М.: ВНИИТЭ, 1990.

4. Dizayn. Документы-3. Архитектура, дизайн, искусство. Сборник материалов. Тюмень: Тюменский колледж искусств, 2003.

Tarana Bekirova

Эстетическая выразительность архитектурной среды

Человек проводит большую часть жизни в городской среде и именно эта среда оказывает наибольшее воздействие на ритмы жизненной активности и поведение человека. Происходящее сегодня уплотнение городской застройки «сжимает» время и ускоряет жизненные процессы. Понимание механизмов влияния архитектурной среды на человека невозможно без понимания структуры города как системы, построенной на принципах иерархии. Выразительность архитектурной среды зависит в первую очередь от творческой деятельности, переживания и мысли дизайнера. Эстетическая выразительность архитектурной среды помогает выявить объективные и субъективные составляющие процесса воздействия архитектурной среды на эмоциональное состояние человека.

Tarana Bekirova

The aesthetic expression of the architectural environment

A person spends most of his life in an urban environment and that this medium has the greatest impact on the vitality and the rhythms of human behavior. What is happening today, sealing urban "compress" the time and speeds up the processes of life. Understanding the mechanisms of influence on the architectural environment of man is impossible without understanding the structure of a system built on the principles of the hierarchy. The expressiveness of architectural environment depends primarily on the creativity, emotions and thoughts of the designer. The aesthetic expression of the architectural environment helps to identify the objective and subjective components of the process of architectural environment impacts on the emotional state of a person.

Açar sözlər: memarlıq mühiti, mühitin estetik ifadəliyi, memarlıq mühitində assosiasiya.

ПРИНЦИПЫ ОБНОВЛЕНИЯ ОБЪЕМНО-ПРОСТРАНСТВЕННЫХ СТРУКТУР ПРИБРЕЖНЫХ ГОРОДОВ РЕКИ КУРЫ

За последние годы во всем мире наблюдается тенденция полифункционального использования прибрежных территорий рек, морей и океанов. В этом отношении для Азербайджана многозначительным можно считать прибрежные зоны Каспия и реки Куры, продольно (диагонально) разделяющая территорию республики на две части. Такая тенденция полифункционального использования прибрежных территорий реки Куры естественно стало возможным благодаря присутствию всех потенциалов для оседлой жизни и развитию градостроения на побережье, возможностью активного использования не только гидро-, но и энерго ресурсов реки для функционирования малых населенных мест и более крупных опорных центров – городов имеющих региональное значение.

На сегодня в большинстве этих прибрежных городов есть все условия (природные и урбанизированные) для полноценного их развития и формирования среды приемлемой требованиям современного человека. Однако, эти современные требования не всегда соответствуют уровню жизнедеятельности этих городов, требующих проведения ряда реорганизаций для повышения комфортности среды, визуально-обогащенного облика их жизненно важных пространственных фрагментов.

В статье особое место уделено архитектурно-планировочному и образно-композиционному обновлению именно этих объемно-пространственных структур, которые и функционально и визуально образно-эстетически выражают облик городов.

Объемно-пространственные структуры часто занимают доминирующее положение в городе (городские площади, вокзалы, главные улицы и набережные городов и общественные центры), а также специфические участки в этих прибрежных городах выполняющие роль усредненных общих коммуникационных пространств, непосредственно имеющих связь с внешними междугородними транзитными магистралями. Выше

Рис.1 г. Мингечаур. Набережная

Рис.2 г. Евлах. Площадь Азадлыг

указанные доводы могут быть обоснованием своевременности поиска более рациональных путей их архитектурно образного обновления.

В соответствии с потенциалами развития каждого прибрежного города, их социально-административного статуса и значимости в системе расселения региона можно предложить следующие принципы их перспективной реорганизации.

1. Принцип дифференциации при выборе для прибрежных городов их объемно-пространственных структур, важных их функционально-природному содержанию.
2. Принцип интеграционного решения вопросов социального содержания объемно-пространственных структур с потенциалами их природного каркаса, находящийся в своеобразной связи с рекой Курой.
3. Принцип согласованности функционально-архитектурных задач этих объемно-пространственных фрагментов в целях эстетически-композиционной гармонизации городской среды.
4. Принцип экологической уравниваемости природных и урбанизированных качеств этих частей в городской среде.

Суть каждого принципа коротко можно изложить так:

1. Принцип дифференциации в выборе типов микросреды для определенного города следует рассматривать с позиции близости этих фрагментов к реке, связи с транспортной системой городов, размещением по отношению к центру, к набережной или к окраине города, а самое главное с позиции оценки их функционально-образной значимости в городской среде.

Для одного города самым важным или доминирующим считается главная магистраль например Мингечаур, для другого городской вокзал в городе Евлах, для третьего фрагмент набережной в городе Ширван, а

Рис.3. г. Ширван. Проспект М.Расул-заде

Рис.4. г. Зардаб. Магистраль Зардаб-Уджар

для четвертого полифункциональное использование коммуникационного пространства (г. Зардоб) выходящий на междугородний транзит.

2. Интеграционное сочетание социального содержания объемно-пространственных структур с потенциалами природного каркаса их окружения, предлагается рассматривать с учетом социальных интересов населения в создании максимально комфортной среды в важном для города композиционном узле или на главной композиционной оси, дающее возможность перекликания этих микросредовых участков если не архитектурно, то хотя бы визуально. Так как своеобразно присутствие в структуре городов одновременно статично-устойчивых и динамически мобильных микропространств не противоречащих избирательным интересам разновозрастных социальных групп людей. По мнению видно русской ученой З.Н. Яргиной, занимающаяся социологией градостроительства «наиболее привлекательными пространствами в городах считаются те, которые отличаются своей ярко выраженной социальной принадлежностью». Поэтому принцип интеграционного присутствия социально-архитектурных задач в средообразовании указанных структурных участков следует оценивать с позиции одинаковой степени активности их функциональных и композиционно-эстетических качеств, с сохранением традиционно оправданных средой, обладающие достаточно ярким колоритом.

Опираясь на данный принцип, можно усилить визуальное восприятие средовых фрагментов так же за счет архитектурно-стилевого единства фасадных решений зданий, оживления форм архитектурных элементов, ритмики застройки и введения, оформительских визуально действующих коммуникаций в микро среду этих микропространств.

Рис.5. г. Евлах.
Здание Национального театра

Рис.6. г. Мингечаур. Музей Г. Алиева

3. Принцип согласованности функционально-архитектурных задач обновления объемно-пространственных структур прибрежных городов в целях композиционно-эстетической гармонизации их среды полностью должен быть ориентирован на совершенствование и обогащение (в архитектурно-образном понятии) воспринимаемых визуальных качеств объектов формирующих эти микропространства (на перекрестках улиц, площадей, набережных и т.д.) за счет дополнения средств визуальной ориентации.

Особенно важно придерживаться этого принципа обновления тех микропространств, которые раньше играли роль сугубо промышленных комплексов. Например, в г. Евлах есть возможность трансформировать или перепрофилировать железнодорожный узел в новую структуру с со-

Рис.7 г. Евлах. Ощественно-деловой центр города

вмещенной функцией общественно-делового центра, с удачным введением в их среду элементов благоустройства.

4. Принцип экологической уравниваемости между природным каркасом среды и ее урбанизированных качеств заключается в максимально эффективном и рациональном использовании в композициях этих объемно-пространственных структур местных компонентов (рельефа, воды, климата и пр.) и средств коммуникационного обслуживания.

В условиях прибрежных городов реки Куры с учетом местного потенциала ресурсов эти принципы можно реализовать за счет введения архитектурно-содержательных методов обновления. Это: метод реконструкции макросреды ландшафтно-планировочных зон городов, метод регенерации архитектурно-образного состояния функционально важных мезосредовых объемно-пространственных структур и узлов прибрежной среды и метод трансформации микросредовых участков в их окружении за счет разграничения степени преобразования «зон ожидания» и «паузных» узлов введением теневых дающей растительности, а так же буферно действующих средств обогащения фронтально-перспективных видов этих пространств.

Рис. 8. г. Мингечаур. Гостиница «KÜR» на берегу реки

Рис. 9. г. Евлах. Джума мечеть

В этом отношении, визуальный образ среды, требующегося обновления превращается в самый приоритетный критерий оценки их архитектурного облика.

И так для городов Ширван и Акстафа важен метод регенерации ландшафтных качеств трасс вдоль жилой застройки, полифункционального назначения, в городах Евлах и Нефтичала при слабости потенциалов природного ландшафтного каркаса приемлем метод создания «узлов» в качестве имитирующих природных доминантов городского ландшафта, формирующих определенный визуальный код в наборе таких компонентов как рельеф, вода и растительность. Эти средства помогающие организации комфортной среды, на самом деле могут усилить и «экологоландшафтные» качества выбранных типов микросреды. При специфике местных условий города Сальяны с большей протяженностью русел реки Куры в пределах границ города наиболее оптимальным и применимым можно считать метод идентификации городской среды природному каркасу береговых полос с возможностью преобразуя природную среду этих участков формировать вторую урбанизированную среду для целей жиз-

недеятельности, в т.ч. жилья. При общей гуманизации микро климата городской набережной город Ширван наиболее целесообразным можно считать выбор метода активизации панорамной застройки вдоль бульвара с введением локально действующих доминантов обогащения микро среды. К этим средствам можно отнести прием визуального кодирования трех типов микропространств; прием разграничения транспортного движения от пешеходного и прием акцентирования входных и въездных композиционных точек, выражающие облик города Ширван.

Для городов Зардуб, Уджар, Кюрдамир, отличающиеся жарким сухим климатом при слабости ландшафтных качеств приемлем прием дендрологического разнообразия в озеленении городов, компенсирующие природные недостатки их природных условий.

Таким образом, эти установочные принципы реорганизации важных объемно-пространственных структур прибрежных городов реки Куры отраженные в реализации методов и приемов обновления их среды помогут во многом снять экологическую напряженность в отдельных участках прибрежья, биологически разнообразит природные компоненты и наконец оживит современный вид их архитектурно- композиционного решения за счет застройки новых жилых образований, общественно деловых комплексов, а так же введением элементов информационного дизайна.

ЛИТЕРАТУРА

1. ТЭО развития малых городов, находящихся в зоне влияния р. Куры. Материалы «АзГОСПРОЕКТ», Баку (1972-2010 гг.).
2. Шишков В.Т. «Архитектурное проектирование городской среды» М.: Высшая школа, 2003.
3. Ландшафтная архитектура и формирование городской среды, материалы IV научно-практического семинара. - Н. Новгород: ННГАСУ, 2008.
4. Qəhrəmanova Ş.Ş. Azərbaycanın kiçik və orta şəhərlərinin yeniləşməsi. Bakı, 2009.

Samira Abdullayeva

Kür çayı sahiləyən şəhərlərinin həcmi-fəza strukturlarının yenilənmə prinsipləri

Məqalədə Kür çayı sahiləyən ərazilərinin memarlıq-planlaşma və kompozisiya yeniləmələri nəzərdən keçirilir. Tədqiq olunan şəhərlərin həcm-məkan strukturları bir çox hallarda şəhərdə dominant yeri tutur və ümumi kommunikasiya məkanlar rolunu oynayır. Məqalədə hər bir sahiləyən şəhərin inkişaf potensialı, onun sosial-inzibati statusu və bölgənin yaşayış sistemində əhəmiyyətinə uyğun olaraq perspektiv yenidən təşkil olunmasının 4 prinsipi təklif olunmuşdur.

Samira Abdullayeva

Principles of renovation of volumetric-spatial structures of riverside towns of the river Kur

Architectural-planning compositional renovation of riverside towns of the river Kur is considered in the article. Volumetric-spatial structures of the considered towns often occupy a dominating position in the town and carry out the role of general communication spaces. In accordance with the potential of the development of each riverside town, their socio-administrative status and significance in the system of settling of the region these are proposed 4 principles of their perspective reorganization.

Ключевые слова: река Кура, городская среда, структура, набережная, композиция.

XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNİN BAKI MEMARLIĞINDA ÜSLUBLAŞDIRMA

XIX-XX əsrin əvvəllərində Bakı memarlığının inkişafına Azərbaycanın Rusiya imperiyasına birləşməsi təkan verdi. Bu zaman şəhərdə kapitalist sənayesi sürətlə inkişaf edir, yeni bina tipləri yaranırdı. Bu dövrdə çoxsaylı binaların yeni meydanlar və küçələr sistemi ilə birləşən cəmləşmə yeri tarixi mərkəz hesab edilən İçəri şəhərin ətrafında baş verirdi. İçəri şəhərin hüdudlarından kənarında Nikolayev və Naberejnaya kimi müxtəlif kompozisiya - məkan və bədii keyfiyyətlərə malik iki yaşayış rayonu formalaşmışdır. Şəhərin sosial-iqtisadi şəraitləri burada baş verən ziddiyyətli memarlıq tendensiyalarının əksi idi. O zaman Rusiyanın paytaxt şəhərlərində olduğu kimi, Bakının inqilabdan qabaqkı memarlığında əsrlərin qovşaqlarında baş verən gərgin abu-havanın təsiri duyulur, dövlət sisteminin böhranı dərinləşir, burjuva bədii mədəniyyətinin parçalanması müşahidə edilirdi. Bütün o dövr dünya incəsənətində və memarlığında olduğu kimi, burada da (xüsusən də memarlıqda) müxtəlif bədii istiqamətlərin və üslubların sayı kəskin artırdı. Azərbaycan kapitalizmi tarixin ona ayırdığı qısa bir zaman kəsiyində öz yolunu sürətlə keçməyə və beynəlxalq arenaya çıxmağa cəhd edirdi.

Öz dövrünün memarlığında yeni üslub istiqamətlərinin formalaşması üçün zəmin yaradan XIX-XX əsrlərin əvvəllərindən Bakı şəhərində çoxsaylı mədəni irs obyektləri, tarixi mühit, planlaşdırma strukturu qalmışdır (şəkil 1).

Bakı şəhərinin tarixi mərkəzində tikilən ictimai və yaşayış evlərinin xarici görkəminin formalaşması və fasadlarının dekorla bəzədilməsi əksər hallarda hər hansı müəyyən üslub əsasında deyil, bu üslubların qarışığı və yaxud üslublaşdırılması əsasında baş verirdi. Bu binaların həyət fasadları tam dekorativ bər-bəzəkdən məhrum olduğu halda, küçə fasadları zəngin bəzədilirdi. Tikililərin əksəriyyətinin memarlıq həlli aydın ifadə olunmuş eklektika və onun növlərinin üslublaşdırılması ilə xarakterik idi. Bu baxımdan müxtəlif üslubları özündə cəmləşdirən Bakı şəhərini sözü gedən dövrün memarlıq tarixinin xüsusi eksperimental modeli adlandırmaq olar.

Şəkil 1. Bakı şəhərinin müasir görünüşü

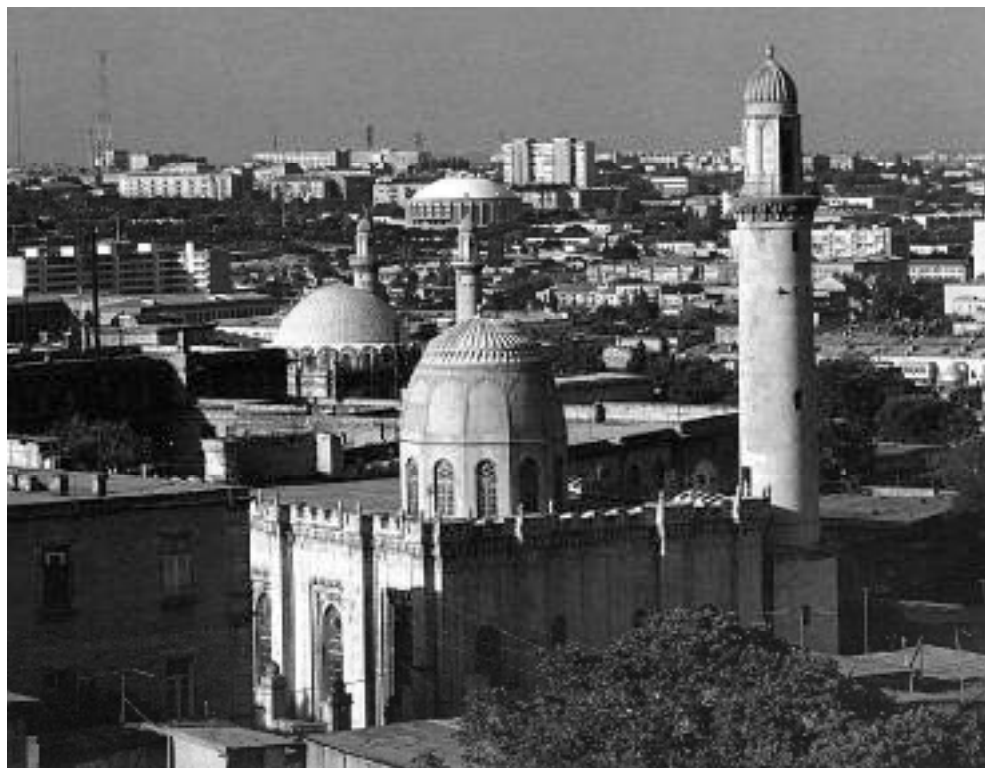
XIX əsrin ikinci yarısında Rusiya və Avropa memarlığında çoxüslubluluq müşahidə edilirdi. Müxtəlif üslub istiqamətlərinin rəngarəngliyi çox zaman tamamilə əks estetik konsepsiyalara əsaslanırdı. Keçmiş dövrlərdən götürülən bədii yaradıcılıq üsul və formaları öz əvvəlki örnəkləri ilə birbaşa əlaqələnməyən neostilləri formalaşdırırdı. Neostillərin mühüm cəhəti onların keçmiş və hal-hazırkı dövr ilə dialoqa girməsidir. Onları bir növ müasir dövrü keçmişlə əlaqələndirən “körpülər” adlandırmaq olar. Uzun illər ərzində üslublaşdırma tarixi prototiplərini digər zaman çərçivəsində mexaniki köçürülməsi kimi dərk edilirdi. Lakin bu gün (həm dünya, həm də yerli təcrübənin bir çox əsərlərinin müqayisəli təhlilinin əsasında) təsdiq etmək olar ki, tarixi prototiplərin dəqiq təkrarlanması cəhdi çox zaman hər bir neostilin çərçivəsində yaradıcılıq fərdiliyinə səbəb olurdu.

Üslublaşdırma XIX əsrin memarlığında müxtəlif üslubların daxilində müxtəlif xarakterli elementlərin sintezi baş verən mürəkkəb, poliüslub təzahürüdür. O müxtəlif tarixi üslubların elementlərindən istifadə edir, ayrı-ayrı dövrlərin nümunələrinin forma və ünsürlərinin kombinasiyasının geniş seçiminə əsaslanır. Üslublaşmanın yaranma səbəbi klassisizmin ideoloji sosial və məişət tələblərinə artıq cavab verməməsindən irəli gəlirdi. Simmetrik planlaşdırma

həllərinin sərt çərçivəsində yeni funksiyaların məzmununun əldə etməsi get-gedə mürəkkəbləşirdi. Klassisizm yeni konstruktiv vasitələrin istifadə imkanlarını məhdudlaşdırırdı. Üslublaşdırma XIX əsrin memarlığında eklektikanın bir forması kimi keçmiş üslubların köçürülməsinə və yenidən istifadəsinə, yəni neoüsluba (psevdoüsluba) müraciətlə xarakterizə edilən üslub cərəyanıdır.

Bakı şəhərinin memarlığı baxılan dövrün neo-üslublarını qabarıq xarakterizə edən material təqdim etdiyi üçün, böyük maraq doğurur. Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəllərinin Bakı memarlığında neoüslubların orijinal nümunələrinin dəqiq təkrarlanması müşahidə edilmir. Memarlar digər nisbətlərdən istifadə edirlər, öz orijinal kompozisiyalarını yaradırdılar.

XIX-XX əsrin qovşaqlarında Bakıda klassisizmin dəqiq kanonlarından imtina və eklektikaya keçid təkamül xarakteri daşıyırdı. Klassisizmin qapalılığından fərqli olaraq, üslublaşdırma sərbəst plan həllinə, mürəkkəb və zəngin formaların yaradılmasına, simmetriyadan kənarlaşmaya imkan verirdi. Fasadların dekorlaşdırılmasına meyl klassisizmin daxilində artıq hazırlanmışdır.

Şəkil 2. İçəri Şəhərdə yerləşən Bəy məscidi

Bu sonralar tədricən kanonlar dəqiqliyini pozan «dekorativ klassisizmin» yaranmasına gətirib çıxartdı.

Klassik üslub bir sıra hallarda milli memarlıq üslubu ilə qarışdırılmış şəkildə tətbiq edilirdi. Bu tendensiya hətta dini binaların da memarlığından da yan keçmədi. Məsələn, İçəri Şəhərdə yerləşən Bəy məscidinin (1870-1880) memarlığında ənənəvi məscid planlaşdırmasından, daş üzərində oyma ilə zəngin baştağdan, daş günbəzdən və minarə vertikalından istifadə olunsada, məscidin memarlıq kompozisiyası avropa order sisteminin prinsiplərinin sərbəst şərhi əsasında tiiklmişdir (şəkil 2). Yerli və avropa üslublu iki üslub istiqamətlərini qarışdıran müəllif burada üslublaşdırılmış tikili sürəti yaratmışdır [5].

Y.Məmmədəliyev küçəsində yerləşən Rılskilərin yaşayış evinin (mülki mühəndis İ.Ploşko) memarlığı klassik avropa üslubunda həll edilsə də, yarım dairəvi pəncərə tağlarının timpanları milli nəbati ornamentlə bəzədilmişdir (şəkil 3). Və yaxud İçəri şəhərdə tikilən Ramazanovların yaşayış evində pilyastrların nisbətləri klassik memarlıqdan götürülsə də, daş üzərində nəbati şəkilli ornament şərq və daha çox yerli memarlıq üslubunda tərtib edilmişdir. Milli-romantizm, neoklassisizm, neoqotika, və digər neo-üslub formasında təzahür edən üslublaşdırma burada, müəyyən üslub kimi deyil, bədii istiqamət kimi istifadə edilirdi.

Bakıda akademik (klassik) istiqamət Qərbi Avropa üslublarına (neorenesansa, neobarokkoya, neoklassisizmə, neoqotikaya) və Şərq üslublarına (mavritan), antiakademik istiqamət isə milli-romantik istiqamətə müraciətlə xarakterizə edilir.

Şəkil 3. Rılskilərin yaşayış evi

Şəkil 4. İsmailiyə binası

Məsələn, İstiqlaliyyət küçəsində yerləşən İsmailiyyə binası (memar İ.Ploşko) Venesiya şəhərində yerləşən qotika üslublu «Doj» binasının təsiri altında inşa edilmişdir (şəkil 4). Olduqca plastik tərzdə həll edilmiş bu binada venesian qotikası müsəlman memarlığının oxvari tağları ilə gözəl vəhdət yaratmışdır [5].

M. Muxtarovun saray binasının fransuz qotikası ruhunda işlənən fasadlarında da dəqiq kanonlardan istifadə edilməmiş, milli ruh və xüsusi plastika əldə etmək məqsədi ilə tağlarla kəşişən zərif sütunlu eyvanlara daha çox yer verilmişdir (şəkil 5).

Şəkil 5. M.Muxtarovun sarayı

Şəkil 6. Lüteran kirkə binası

28 May küçəsində yerləşən Lüteran kirkə binasının (Memar Eyxler) ümumi görkəminin alman qotikası üslubunda olmasına baxmayaraq, birqülləli şaquli kompozisiyasının zərif nisbətləri, binanın həcm plastikası, əsas hissələrinin bölgüləri üslublaşdırılmış tərzdə həll edilmişdir (şəkil 6). Həmin küçədə yerləşən kostel binasının memarlığında da müəllif (İ.Ploşko) Polşanın məşhur qotika məbədlərinin memarlığını təkrarlamamış, bu memarlığa xas olan obraz yaratmağa nail olmuş, bu tiiklinin fasad obrazını iki qülləli plastik kompozisiya vasitəsi ilə tapmışdır.

Bakı dəmir yol vağzalının (memar - X. Vasilyev) fasadlarının memarlığında mavritan üslubu parlaq ifadə tapmış, şərq üslubunun element və detalları yerli memarlıq üsullarına uyğunlaşdırılaraq, istifadə edilmişdir (şəkil 7).

Bakı memarlığında üslublaşdırma həmçinin orta əsr nümunələrinin istifadəsinə səbəb olan romantik dünya görünüşü ilə əlaqəli idi. Memarları akademik neouslublarla yanaşı, orta əsr Azərbaycan memarlığına müraciət edirdilər.

Şəkil 7. Bakı dəmir yol vağzalı

Şəkil 8. A.Quliyevin yaşayış evi

Bakıda XIX-XX əsrlərin əvvəllərində memarların axtarıları üslublaşmanın başlanğıcını qoyan romantizmə meyl edirdi. Milli romantizmin əldə olunması məqsədi ilə istifadə olunan üslublaşdırılan baxılan dövrün bir sıra binalarının fasadlarında baş girişlər və pəncərələr çatma və ya yarım dairəvi tağ açırmaları və yaxud orta əsrlərin Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbinin formalarını xatırladan baştağ şəklində tərtib edilirdi. Üslublaşdırmanın Şərqi mövzularında milli-romantizm forması yaradıcılıq sərbəstliyinə və fərdiliyə imkan verirdi. E.Skibinskinin M.Muxtarov küçəsində tikdiyi A. Quliyev yaşayış evinin binasında Şirvanşahlar ansamblının dekor vasitələri şərqi ölkələrinin memarlıq üslubu ilə uyğunlaşmışdır (şəkil 8). Binanın baştağları mürəkkəb şəkilli, zəngin daş üzərində oyma naxışla bəzədilərək, Şirvanşahlar ansamblının saray binasının baştağını xatırladırdı.

İstiqlaliyyət küçəsi ilə Niyazi küçəsinin kəsişməsində yerləşən Sadıxov qardaşlarının yaşayış evində (1912) çatma tağlar və onları saxlayan zərif sütunlar, tağların timpanlarını bəzəyən oyma nəbati ornament üslublaşdırılmış şəkil-də binanın memarlığında istifadə edilmişdir.

Rus memarlığında avropa üslubları bir sıra istiqamətlər əldə edərək üslublaşdırılırdı. Rus və avropa üslublarını yenidən dərk edən Moskva, Sankt-Peterburq kimi paytaxt şəhərlərinin memarlıq tikililəri Bakı memarlığı üçün örnək oldu. Gəlir və yaşayış evlərinin klassik üslublu fasad kompozisiyaları, order elementlərinin (sütunların, pilyastrların və s.) istifadə edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq, order nisbətlərinin və bölgülərinin kanonik sistemə əsaslanmasında, bütün detal və elementlərin ölçüləri təsəvvür edilən və binanın ölçülərinə mütənasib olan order sistemə uyğunlaşdı. Məsələn İstiqlaliyyət küçəsi 31-də yerləşən

şən Mirzəbəyovun çoxmərtəbəli gəlir evi klassik order sisteminin və elementlərin sərbəst şərs ediləməsi ilə üslublaşdırılmış tərdə tikilmişdir.

XIX əsrin sonunda - XX əsrin əvvəllərində gəlir və yaşayış evlərinin fasadlarının nisbət quruluşunu, kompozisiyasını və ümumi görkəmini müəyyən edən element pəncərələr və onların arasındakı divarları əhatələyən dekordan ibarət idi. Order formalarından ənənəvi olaraq istifadə olunmasına baxmayaraq, onlar digər memarlıq üsürləri ilə birgə müxtəlif memarlıq üslublarından götürülərək, tətbiq edilirdi. Kompozisiya tektonikadan kənarlaşaraq, açıq dekorativ xüsusiyyət əldə edirdi. Üslub (o cümlədən də order) müəyyən dövrün memarlığından götürülən dekorativ ünsür mövzusunun səviyyəsinə düşürdü. XIX əsrdə Bakının sırayı tikilişi ictimai və saray tikililərini təqlid edərək, XX əsrin əvvəllərində onların memarlığına əks təsir göstərməyə başlayır, orderin ölçüləri get-gedə xırdalanırdı. Klassisizmə xas olan iri miqyaslı order yox olur, kənarlıqlar artıq fasadın bütün pəncərələrini, giz bütün bünövrə mərtəbəsini bəzəyirdi. Frizlərin və mərtəbəarası qurşaqlıqların eni bir qədər böyüyür, çox vaxt onların hər ikisi bol ornamentlə bəzədilirdi. Ü.Hacıbəyov küçəsi 3-də yerləşən üçmərtəli yaşayış evinin fasadının quruluş sistemi, dərin giz rustovkası onun memarlığına eklektik xüsusiyyət verir.

Yaşayış evlərinin fasadlarının kompozisiyasında dekor bolluğu mütləq müşayiətçi kimi çıxış edirdi. Order kompozisiyasının möhtəşəmliyini müşayiət edən təntənə təəsüratı binaların təyinatından asılı olaraq itirdi və nəhayət dekorativ üsürlərin çoxluğu tektonika təəsüratını pozurdu.

Ayrı-ayrı yaşayış evlərinin fasadlarında pəncərə açırmalarının formalarının müxtəlif variantları, mərkəzi rizalitin rustla qeyd edilməsi müxtəlif mərtəbələrin pəncərə kənarlıqları fasadlara fərdi xüsusiyyət bəxş edirdi. Formaların xırdalanması, əvvəlki sistemlikdən və dekor məhdudluğundan imtina, fasadların quruluşunda dəqiqliyin və vəhdətin itirilməsi - klassik üslubdan eklektiyaya keçidi xarakterizə edir. XIX əsrin axırlarında fasadın pəncərələrinin cüt sayı mütləq deyil, bu da mərkəzi - ox kompozisiyasının artıq ləğv edilməsi demək idi.

XX əsrin əvvəllərinin yaşayış evlərinin fasadlarını örtən yüksək relyefli detal plastikası bir sıra ağır çəkili detallarla, eyvan və lociyalarla əvəz edilirdi. Ə.Əliyev küçəsi 11-də yerləşən Aşumovun dörd mərtəbəli gəlir evinin (1908) memarlığı roman memarlığının üslublaşdırılmış mövzularının əsasında tikilmişdir. Relyefli üsürlər vasitəsi ilə yaranan forma zənginliyi və eyvanların modern üslublu metal məhəccələrinin şəbəkə forması binanın memarlığında eklektik xüsusiyyət verir.

Avropa üslublarının Bakıda yalnız neobarokko qolu geniş inkişaf əldə etməmişdir. Bu üslub tək-tək obyektlərin dekorunda istifadə edilmişdir. Bakı dumasının üç mərtəbəli binasının (indiki Bakı Sovetinin binası, 1900-1904; mülki mühəndis İ.Qoslavskiy) memarlığında barokko üslubunun ünsürlərindən istifadə olunaraq, klassik fasad kompozisiyası əldə edilsə də, bu tikilinin memarlıq formaları yerli memarlığın avropa mədəniyyəti ilə assimilyasiyası kimi təmsil edilir (şəkil 9).

Şəkil 9. Bakı dumasının (indiki Bakı İcra hakimiyyətinin) binası

Əksər Avropa şəhərlərində olduğu kimi, Bakıda da neorenesansın təşəkkülü üçün əsas ilham mənbəyi İtalya idi. Bakıda üslublaşdırmanın neorenesans (palladian) variantı İctimai yığıncaq binasının (indiki Filarmoniyanın) (1910-1912) memarlığında təşəkkül tapmışdır. Bu tikiliş tərzinin yerin terraslarından ibarət relyefindən irəli gəlirdi və memarlıq kütlələrinin estetik ifadəsi üçün

vacib idi. Bu binanın terras və eyvan çoxluğu, işıq və kölgə vasitəsi ilə həcm kütlələrinin plastik ifadəsi intibah dövrünün italyan villalarını xatırladır. Bina-nın bütün həcm-məkan kompozisiyasını dekorativ fənəri olan günbəz və minarə tipli zərif qüllələr tamamlayır. Bina üçün ümumi həcmün ünsürlərlə bölgüsü, order və tağ sisteminin müxtəlif kombinasiya variantları xarakterikdir.

Bakıda renesans (neorenessans) üslubu onun qanunlarının pozulması, sərbəst tətbiqi ilə inşa edilirdi. Bununla yanaşı, bu binalar öz xüsusi keyfiyyətlərinə də malik idi - birincisi yerli inşaat materialı olan əhəng daşı order sistemi üçün əlverişli idi; ikinci isə memarların istifadə etdiyi yerli memarlıq forma və mövzuları kompozisiya vəhdətini pozmayaraq, klassikanın memarlıq formalarına yad deyildi. Klassik orderin mütənasib qanunauyğunluqlarının tətbiqi, ifadəli daşıyıcı hissələrə riayət, kürsülüyn nəzərə çarpdırılması, bina həcmnin zəngin karnizlə məntiqli tamalanması - kompozisiya ünsürlərinin düşünülmüş yerinə yetirilməsinin nəticəsi idi. Fasadların heykəltaraşlıq plastikası, divar və klassik profillərin səthləri üzərində işıq və kölgənin oynaması - neorenesans tərzdə üslublaşdırılmış binaların səciyyəvi cəhətləri idi.

Bakı binalarının klassik memarlıq elementləri ilə zəngin fasad kompozisiyası bu vasitələrlə kifayətlənirdi. Binaların, xüsusən də yaşayış evlərinin kompozisiyasına müxtəlif memarlıq həllinə malik çoxsaylı eyvanlar daxil edilirdi. Yerli şəraitlər, həmçinin də şəhər məhəllələrinin məhdud ərazi sahələri fasadlarda klassik tipli portiklərin və möhtəşəm sütun sıralarının tikilişinə imkan vermirdi. Bakıda daşdan inşa olunan binanın bədii ifadəlik üsulu kimi order və ordersiz memarlığın təsviri vasitələri divar materialının tektonik məntiqinin pozulmaması ilə, onun konstruktiv mahiyyətini əks edirdi.

Bir sıra yaşayış evləri klassik (neoklassik) üslubda nəzərdə tutularaq, daha çox eklektik xüsusiyyət daşıyırdı. Məsələn Nizami küçəsi ilə S.Vurğun küçəsinin kəsişməsində tikilən yaşayış evi bu üslubdadır.

Neoklassik üslublu binalar şəhərin ən fəal elementlərindən idi. Keçmiş sənəqoqanın binası (indiki R.Behbutov teatri; 1912) klassik məbədlər tipində tikilmiş və onun memarlığında ionik orderdən istifadə edilmişdir.

Niyazi küçəsində yerləşən Dəbur malikanəsinin (indiki İncəsənət muzeyinin, memar fon-der-Nonne; 1890-cı illərin əvvəlləri) binasının fasad kompozisiyası girişi qeyd edən yüngül lociyalarla - ionik orderinin portikləri ilə zənginləşdirmiş, mərkəzi ox kompozisiyası kiçik günbəzlə nəzərə çarpdırılmışdır (şəkil 10).

Seyid Mirbabayevin gəlir evinin (indiki Azərbaycan Neft Şirkətinin binası; memar Ştern; 1890-cı illərin əvvəlləri) günbəzlə tamamlanan üç mərtəbəli

Şəkil 10. Debur malikanəsinin (indiki İncəsənət muzeyinin) binası

möhtəşəm həcmi fransa renesansı üslubunda olsa da, burada dəqiq nisbətlərə riayət edilməmişdir.

Bakıda baxılan dövr memarlığında mövcud üslublar memarlar tərəfindən bərabər dərəcədə qəbul edilir, bu da onlara müxtəlif prototiplərə müraciət etməyə imkan verirdi. Üslublaşdırmanın sərt meyarlara riayət etməməsi səbəbindən, memarlıq əsərinin dəyəri ayrı-ayrı memarların istedadından və sifarişçilərin zövqündən asılı idi. Seçilən üslubun dövrlə vizual əlaqəsinin gücləndirilməsi məqsədi ilə memarlar ünsürləri təkrarlayırdı. Bakının yaşayış və ictimai binaların memarlıq həllinin xarakterik aksentləri kiçik qüllələr, erkerlər, balkonlar və s. olurdu, order isə üslubyaradıcı funksiyasını itirirdi. Bakıda Avropa üslubları üslublaşdırılaraq, eklektik tərkibli üslub istiqamətinə çevrildi. Bu da memarın daha sərbəst yaradıcılığına səbəb oldu. Baxılan dövr Bakı memarlığında üslublaşdırmanın xarakterik xüsusiyyətləri frontallıqdan, xarici və daxili formanın mexaniki əlaqələndirməsindən, aksentlərin və ikinci dərəcəli elementlərin qeyd edilməməsindən, konstruksiyaların gizlədilməsindən, tektonikliyin itirilməsindən, dekorun xırdalanması və bolluğundan, fəal plastikanın

tədbiqindən, memarlıq ünsürlərinin zənginliyi, massivliyi və relyefliliyindən (qabarılığından) ibarət idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Бартенев, И. А. Батажкова В.Н. Очерки истории архитектурных стилей. М.: 1983
2. Власов, В. Г. Стили в искусстве: Т.1, СПб.: Кольна: 1995
3. Кириллов, В. В. Архитектура русского модерна. М.: 1979
4. Фатуллаев Ш.С. Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX – начала XX века. Ленинград: 1986
5. Фатуллаев – Фигаров, Ш.С. Архитектурная энциклопедия Баку. Баку-Анкара: 1998

Мехрибан Микашлова

Стилизация в архитектуре Баку XIX - начала XX века

Стилизация в архитектуре Баку получила широкое распространение в XIX - начала XX века, когда многие архитекторы возводили постройки в стиле той или иной эпохи (к примеру, здание Исмаилия, возведенный в стиле венецианской готики, или дворец М.Мухтарова, построенный по образцу французской готики). Подражание художественным направлениям прошлого проявлялось в заимствовании декоративно-изобразительных форм произведений зодчества; проявление такого рода формалистических тенденций шло в русле национально-романтических и европейских течений архитектуры. Ордер в стилизации под классическую архитектуру все более превращался в чисто внешнюю декоративную систему средств и приемов. При стилизации в архитектуре Баку так же применялись традиционные архитектурно-декоративные формы национальной архитектуры прошлого (например, стилизация под архитектуру Дворца Ширваншахов в здании жилого дома Агабалы Кулиева и др. зданий). В некоторых случаях она смыкалась с эклектикой, как это произошло с архитектурой Бакинского железнодорожного вокзала.

Mehriban Mikayilova

**Stylization in architecture of Baku in the
19th – beginning of the 20th centuries**

Stylization in the Bakunian architecture was spread out widely in the 19th-beginning of the 20th centuries, when many architects had constructed buildings in the styles of different epochs (for example building “Ismailiya” was constructed in the Venetian Gothic style, or Mukhtarov’s Palace constructed on the model of French Gothic). Imitation of artistic styles of the past was manifested in the borrowing of decorative-artistic forms of architectural masterpieces. Manifestation of such formalistic tendencies were in line with national-romantic trends and European architecture. When imitating classical architecture order was used more as a system consisted of methods and tools for exterior decoration.

Traditional architectural-decoration forms of the national architecture were used as well in the Bakunian architecture of that period (for example some stylizations on the model of Shirvanshakh’s Palace took the place in the Residential building of Agabala Kuliyev and other buildings). In some cases stylization connected to the Eclectics as it was in the architecture of Baku railway station.

Açar sözlər: üslub, forma, Bakı, memarlıq, detal, plastika, fasad.

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ АРХИТЕКТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОБРАЗА БАКУ

Как продукт многих поколений городская среда Баку поэтапного развития общества, вобрала в себя черты неудач и успехов своего времени, утвердив тем самым, свой индивидуальный и неповторимый почерк.

История подтверждает, что процесс преобразования городских структур бесконечен. Каждый раз возобновляясь, он находит свое отражение в различных архитектурно-пространственных видоизменениях городской среды Баку, культурное наследие которой представлено не только архитектурой среды обитания, но и суммой кодовых компонентов художественного творчества многих народов живущих здесь, как в древности, так и на современном этапе.

Формирование среды Баку как городского организма происходило в далекой от нашей действительности социально-экономической и исторической ситуации, причем под влиянием творчеств зодчих разного поколения и стран. По этой причине выявление особенностей и художественной организации формирования его фрагментов интересует и современного человека. Анализ архивных материалов, касающихся истории градостроительства и архитектуры, выявил факт того, что в начале формирования города как крепости зодчие были озабочены возведением больше крупных зданий и дворцовых комплексов, с требованиями решения заказов, касающихся их архитектурно-декоративных задач, тогда как возведение общественно-массовых строений, не менее жизненно важных для жизнедеятельности города (жилые, производственные, рекреационные и пр.) оставалось в тени и им уделялось мало внимания.

Хотя, крепостные стены были возведены в X веке, но Баку как город начинал свою функцию с конца XII века, с необходимостью повышения оборонительных функций города и расширения международных связей, далее размещением многофункциональной резиденции Ширваншахов, определивших и характеризующих пространственные образования города. Анализ

форм функционирования фрагментальных участков Баку, показал насколько важно были в то время для него присутствие структурообразующих фрагментов, к которым можно причислить: городские площади главную торговую улицу крепостные ворота комплекс Ширваншахов, мечетей и пр. В этом плане к концу XIX века переплетение в его структуре архитектурных объектов разных эпох потребовало нового осмысленного подхода к обновлению его архитектурно-художественного образа, тем более что, ряд исторических зданий общественного и жилого плана были «обречены» на совместное сосуществование. Это явно проявлено в среде крепости Ичери Шехер, где городские «интерьеры» за долгие столетия получили разное содержание и приобрели уникальные особенности архитектурно-художественного решения, как в формах, так и в элементах оформления. Обобщенно базовые структуры жилой и общественной деятельности этого региона за последние сто лет можно разложить на четыре исторические этапа:

- первый этап развития Баку связан с радикальным изменением его планировочной структуры, влияющим на развитие архитектуры и градостроительства, который можно отнести к концу XIX-началу XX веков, когда нефтяной бум оказал скачкообразное воздействие на развитие массового жилого и общественного строительства, в основном вокруг крепостным стен;
- второй этап связан в основном с градостроительными мероприятиями по расширению границ города и мер, направленных на благоустройство города, третий период этап урегулирования его улично-магистральной сети и системы обслуживания. На этом же этапе в архитектуре Баку не прослеживается какие-нибудь сдвиги в конструктивно-художественном решении строящихся зданий. В этом плане в исследовании дается оценка однотипности панельного дома, строения, заполняющие территории городских фрагментов, относящихся к постсоветскому периоду и последний – современный этап, представляющий большой интерес для современного человека. Указанные этапы формирования архитектуры Баку повлияли и на разновидности создаваемых микроструктур города (функциональные, геометрические, пространственные, социальные).

Таким образом, определено, что архитектурно-художественный образ города формируют три типа его структурных образований: макро, мезо и микросредовые фрагменты.

Изначально в архитектурно-пространственном формировании Баку большую роль играли особенности его природно-климатических качеств, а также градостроительная позиция его формообразующих структур (бухта Каспийского моря и форма амфитеатра). При этом, основные стимулы формирования города можно связать с тремя историческими этапами, определяющими образ средневекового города: доисламский период формирования Баку; этапы феодализма и капитализма; конец XIX и начало XX веков. XX век и начало XXI века больше связаны с радикальными изменениями экономического потенциала и социального расцвета города, которые тоже можно разделить на несколько этапов:

1. Это 20-30-е годы XX века период подъема экономики, вложение крупных инвестиций в развитие сферы промышленного и жилого строительства;
2. период, охватывающий 40-50-е годы знаменательный радикальными изменениями планировочных границ города;
3. 60-70-е годы расширение массового, жилого и промышленного строительства на окраинах города;
4. 80-90-е годы расширение сферы обслуживания, развитие ландшафтной архитектуры;
5. начало XXI века период проведения крупных архитектурно-градостроительных преобразований, охвативших все районы города.

Можно сказать, что сегодняшний, визуально воспринимаемый облик Баку, а также уровень благоустройства его узловых пространственных фрагментов, фактически определили новую ландшафтно-градостроительную картину его природных зон.

Анализ процесса жизнедеятельности исторических городов, находящихся во все времена в ситуации объективно объясняемых перемен выявил, что даже в далекой древности люди в формировании своих примитивно сконструированных мест обитания использовали очень простые элементы оформления жилых ячеек. Далее, при организации среды особого назначения культово-мемориальных и общественных сооружений особое внимание уделялось художественной обработке входных ворот, оформлению экстерьера площадей (базарная площадь перед Девичьей башней) и в микро «интерьерах» каравансараяв, дворов мечетей, дворцового комплекса Ширваншахов и пр.

В средневековых особняках особое внимание уделялось художественному оформлению дворовых пространств с малыми «райскими» садами, естественно, что такие методы оформления среды имели единичный

характер. Сегодня же этот вид проектно-художественной деятельности с целью обеспечения комфорта в микросреде охватывает все фрагменты Баку. Однако, формы художественной организации настолько скудны и однообразны, что требуют совершенствования ориентированного на передовые технологии, с применением синтеза материалов.

Уже в конце XIX века необходимость в проведении радикальных изменений в функциональной жизнедеятельности городских зон Баку привели к нарушению принципов трехчастного поясного решения планировочной структуры вне исторического ядра – Ичери Шехер. Новая застройка вышла за пределы крепостных стен приобрела новые функционально, архитектурно и художественно оправданные закономерности развития. Такое совмещение утилитарно-композиционных задач в пределах жилых образований крепостных городов с рационально-образным оформлением плотной, ковровой застройки жилых единиц было присуще почти всем восточным городам, находящимся в условиях жаркого климата.

При этом в ходе эволюционного развития этот подход к пространственно-архитектурному формообразованию крепостного города, к которому можно отнести и Баку, часто видоизменялся, принимая больше функциональный, чем художественно-прикладной характер. Таким образом, на следующих этапах средообразования Баку отдельные элементы художественной обработки среды нашли свое отражение в урегулированной планировке городских магистралей, в создании малогабаритных «оазисов» скверов и во введении малых архитектурных форм – тумб с информационными наклейками, башенками «овданов» на перекрестках улиц и пр., расширив тем самым диапазон своих декоративно-утилитарных возможностей. Сегодня все виды утилитарно-художественной организации городской среды как части полноценной комплексной деятельности градостроительного процесса участвуют во всех сферах, активно контактирующих с человеком (технические, естественно-гуманитарные, инженерные и художественно-оформительские).

Среди многочисленных видов художественной организации ведущей является среда Баку, объединяющая в себе художественное проектирование микросреды жилых дворов и художественное представление пространственного облика общегородской среды.

Следует отметить, что при всей общности основных принципов худо-

жественного проектирования среды обитания существует также специфические черты элементного оформления фрагментов, отличающиеся своеобразными функциональными назначениями, организующие, заполняющие, ограничивающие элементы. Например, художественные элементы жилой среды организуют среду близкого окружения, а в садово-парковой среде эти элементы художественно заполняют свободные от озеленения участки. Для полного раскрытия особенностей художественного содержания окружающей нас урбанизированной среды, и выявления его конкретной роли в организации разноликих фрагментов, считается важным в данном исследовании дать краткий обзор аналитического материала по оформлению макро, мезо и микро среды, с изложением основополагающих принципов организации их визуально выразительных художественных элементов.

Так, например, изначально при классификации основных элементов макросреды важными считаются выявление размеров и масштабов их визуального обзора, с учетом специфики восприятия каждого. Следует отметить, что сегодня стали больше уделять внимание тем элементам средового оформления, которые непосредственно обеспечивают ход активного восприятия. Такие средства активно используются на городских площадях, на помостах городских магистралей, а также в местах отдыха и развлечений.

Впервые – в начале XX века произошло зарождение новых идей, особенно в области эстетики среды, связанных с повышением интереса к художественному выражению «интерьеров» общественного назначения. В это время произошли активные перемены и в стилях архитектурно-художественных образов объектов, работающих на городские улицы. На смену стиля «эkleктики» пришел новый стиль - «модерн» со своими простыми, но вполне оправданными ясными формами. Этот стиль нашел свое отражение и в художественном выражении зданий формирующих улицы, площади Баку, постепенно приобретая новые масштабы.

ЛИТЕРАТУРА

1. İçəri şəhərin qorunması və inkişaf problemləri. Məqalələr toplusu. AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu. B., 2004.
2. Алиев Н.А. Архитектурно-художественные проблемы градостроительного развития города Баку. Автореф. дис. док. архитектуры. Б., 2006.

3. Ахундов Д.А. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Б., Азернешр, 1986, с. 312.
4. Бретаницкий Л.С., Саламзаде А.В. Архитектура Советского Азербайджана. М., 1973.
5. Векилова А.З. Городская среда Баку как система взаимосвязанных открытых и замкнутых пространств / Tarixi şəhərlər və çağdaş Demokratik Toplum. Beynəlxalq konfransın materialları. Bakı, 2004.
6. Касим-заде Э.А. Проблемы развития Азербайджанской советской архитектуры на современном этапе. Баку, Азернешр, 1967.

Leyla Həsənova

Bakı şəhərinin bədii-memarlıq simasının formalaşmasının xüsusiyyətləri

Bakıda şəhər mühitinin formalaşması fərqli sosial-iqtisadi və tarixi hadisələr şəraitində, müxtəlif nəsillərin və ölkələrin təsiri nəticəsində mümkün olmuşdur. Məhz buna görə şəhərin ayrı-ayrı hissələrinin formalaşması xüsusiyyətləri və bədii quruluşunun müəyyən edilməsi müasir insanların da marağına səbəb olmuşdur.

Bakının memarlıq ünsürlərinin formalaşmasında onun təbii-iqlim xüsusiyyətləri, həmçinin şəhərin özünəməxsus quruluşu (Xəzər dənizi dəfnəsi və amfiteatr şəkli) mühüm rol oynamışdır. Bununla yanaşı, şəhərin formalaşmasını orta əsr şəhərlərinin simasını müəyyən edən üç tarixi dövrlə əlaqələndirmək olar: İslamaqədərki dövr, feodalizm və kapitalizm dövrləri, 19-cu əsrin sonu və 20-ci əsrin əvvəli.

Leyla Hassanova

Features of formation of architectural and artistic image of Baku

The formation of the urban environment of Baku has taken place in a different social-economic and historical situation, as well as under the influence of different generations and countries. For this reason, the revealment of features and artistic organization of formation of its fragments are of great interest to modern people.

Initially, natural-climatic peculiarities, as well as its formative structure have played an important role in the architectural and spatial formation of Baku (Creek of the Caspian Sea and amphitheater form). At the same time, main incentives of the town-forming of Baku can be divided into three

historical stages, which determine the image of medieval town: pre-Islamic period, feudalism and capitalism periods and the end of 19th century and the beginning of the 20th century.

Ключевые слова: формирование среды, среда, элементы среды, этапы развития среды, архитектурно-художественный образ.

ДЕКОРАТИВНОЕ ОФОРМЛЕНИЕ ВХОДНЫХ ЧАСТЕЙ ОБЩЕСТВЕННЫХ ЗДАНИЙ БАКУ, ПОСТРОЕННЫХ В КАПИТАЛИСТИЧЕСКИЙ ПЕРИОД

Жилые, общественные и культовые здания, построенные в XIX и начале XX веков в Баку, отличаются своеобразным архитектурным обликом, сосредотачивающим в себе различные стилистические направления. Определенным источником преемственности для архитекторов и местных мастеров послужило обращение к азербайджанскому зодчеству, особенно к истокам архитектуры средневекового Азербайджана.

Художественно-эстетическое качество элементов использованных в экстерьерах зданий тесно связано с умелым использованием местного камня известняка. Экстерьеры с насыщенной и помпезной архитектурой обогащались дополнительными средствами, такими как различные формы арок и сводов, портики, колонны, пилястры, символики, знаки и другие элементы.

Важной декоративной композицией общественных зданий является входная часть, которая в основном обрамлялась порталами на одной поверхности с фасадом. Во многих случаях, особенно в жилых зданиях, декоративный портал служил визитной картой хозяина дома. Над входным порталом зданий, на венчающей части применялись розетки, украшенные различными орнаментами, надписями, датой застройки здания и знаки, носящие определенную информацию, а также прорисовывались инициалы хозяина дома.

Фронтоны использовались как подчеркивающие и направляющие элементы входной части фасада. Лобовая часть фронтона оформлялись декоративными рисунками, прорисовками, деталями и другими красочными решениями архитектурных элементов. Арки являются основным элементом портала, которые как важный архитектурный элемент широко были применены почти во всех сооружениях азербайджанской национальной архитектуры для перекрытия оконных и дверных проемов.

По архитектурному облику зданий и в зависимости от размеров и пропорций применялись циркульные, стрельчатые и подковообразные арки. По декоративному оформлению арки стрельчатой формы с большим количеством разновидностей в сравнении с другими формами более широко применялись в строительстве общественных, а также культовых сооружений. Многообразие техники кладки каменных и кирпичных арок зависит от их очертания и размеров.

Ниже рассматриваются декоративные оформления входных частей нескольких характерных фасадов общественных зданий, построенных в XIX и начале XX веков в исторической части г.Баку.

Здание общества Исмаилия (гражд. инж. И.Плошко) сооружено в стиле венецианской готики (рис.1). Двухэтажный основной фасад, и другие четырехэтажные фасады выполненные в различных стилях, составляют между собой определенный архитектурный контраст. Применяемые для перекрытия оконных и дверных проемов полуциркульные, стрельчатые и готические арки были умело воплощены выразительными декоративными элементами. Основной входной портал окантован двумя параллельными арками, оформленными растительными элементами декора.

Здание особняка Дебура (инж.фон дер Нонне) состоит из двух этажей: глубокой каменной рустовки первого и легкой рустовки фасада второго этажа (рис.2). Порттики являются направляющими архитектурными элементами к прямоугольным входным порталам. Порталы с двух сторон оформлены изящными, отдельно стоящими колоннами ионического ор-

Рис 1. Здание общества Исмаилия

Рис 2. Здание особняка Дебура

дера. Они умело связаны выступающими от фасада портиками, одновременно служившими навесом от атмосферных осадков и солнечной радиации. Отличительными чертами архитектуры особняка являются – законченность композиции всего здания и живописная декоративная отделка и умелая связка входных частей с порталами и с портиком.

Рис 3. Здание Дворца Муртуза Мухтарова

Композиционная структура Дворца Муртуза Мухтарова (гражд. инж. И.Плошко) выполнен в виде центрального углового башенного объема подчеркнутого двумя боковыми лоджиями (рис.3). Неповторимый яркий образ зданию в стиле французской готики, придают декоративные элементы всего фасада и в частности башни входного портала. Вертикальная поверхность башни состоит из сложных декорированных композиционных элементов, связь и переход между которыми созданы с большим творческим умением. Входной полуциркулярный портал умело оторван от вертикальных окон башни при помощи готических изящных каменных кружев. Арки входного портала состоят из нескольких полукруглых элементов опирающихся на колонны сложной формы. В пределах пролета широкого портала предусмотрены окна освещающие вестибюль дворца.

Доходный дом Анифы Салимова по своему композиционному решению занимает особое место в формировании и развитии жилищного строительства города (рис.4). Существенно отличается композиционное решение портала обрамленного с двух сторон пилястрами коринфского ордера. Они являются несущими элементами разорванного фронтона с инициалами хозяина дома. Этот фронтон воплотивший в себе определенные жизненные проблемы характерно символизирует душевное состояние семьи Салимовых.

Рис 4. Доходный дом Анифы Салимова

Классической формой архитектурно-художественной композиции фасада со своим угловым решением отличается жилой дом Амираслановых (рис.5). Пропорциональное членение трех этажей и насыщенность декоративными элементами и деталями, обогащают архитектуру здания. Полукруглый входной портал выделяется двумя боковыми колоннами коринфского ордера поддерживающими небольшой каменный балкон с балюстрадами. К цельному решению фасада приводит рустовая кладка облицовки первого этажа продолжающаяся по поверхности арки портала.

Рис 5. Жилой дом Амираслановых

Доходный дом Джабиева отличается своей художественной выразительностью (рис.6). Строгость в решении архитектурной композиции фасада нарушается подчеркивающим каменным карнизом с крупными проемами окон и наконец, своеобразным входным порталом. Гирлянды, декорирующие боковую часть прямоугольного портала, выделяют каменную подвеску с особой формой объемной пластики. До сих пор сохранена декоративно выразительно оформленная дверь с профилированной резьбой по дереву, гармонирующая с порталом.

Рис 6. Доходный дом Джабиева

Жилой дом братьев Рыльских (гражд. инж. И.Плошко) отличается высоким художественным качеством архитектурной композиции отдельных элементов фасада, а также мягкими архитектурными формами эркеров, рит-

Рис 7. Жилой дом братьев Рыльских

мичными расположениями и формами окон (рис.7). Почти полукруглая арка обрамленная прямоугольным профилирующим порталом, оформлена декоративными узорами геометрических форм. На поверхностях, сохранившихся до сих пор деревянных створок, изображены узоры близкие к рисункам декора портала.

Двери, являясь основным элементом входных частей общественных зданий, умело вписывались в общую композицию фасада. Отличаясь декоративным оформлением и пластикой с использованием богатого арсенала художественной резьбы по дереву, они придавали дополнительную выразительность экстерьеру здания. В основном двери уста-

Рис 8. Входная дверь в жилом доме

Рис 9. Парадная дверь в жилом доме Гаджиевых

Рис 10. Дверь в жилом доме Ашурбековых

навливались глухими и были расчленены на отдельные составляющие элементы, которые гармонично связаны мотивами декора входного каменного портала здания. Иногда применяемая металлическая ажурная решетка давала дополнительную выразительность, доведенную до совершенства.

Ниже в качестве примера приводятся характерные двери с индивидуальными композициями. Входная дверь в жилом доме по ул. Николаевская д.27 по своему содержанию является примером таких дверей (рис.8). Другим примером может служить парадная дверь в жилом доме Гаджиевых по ул. Таза-Пирская д.121, над дверью которой предусмотрено окно с оригинальным переплетением деревянных кружев, освещающее парадную (рис.9). Дверь с богатейшей обработкой деревянного декора в сочетании с металлической решеткой, предусмотрена на южном фасаде жилого дома Ашурбековых, расположенная по ул. Почтовая д.59 (рис.10).

ЛИТЕРАТУРА

1. Фагуллаев Ш.С. Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX начала XX веков. Ленинград, 1986.
2. Фагуллаев-Фигаров Ш.С. Архитектурная энциклопедия Баку. Анкара, 1998
3. Абдулрагимова Т.Р. Архитектурные особенности элементов общественных и жилых зданий Баку XIX начала XX веков, Ученые записки, Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет. Баку, 2010.

Təranə Əbdülrahimova

Kapitalizm dövründə Bakıda inşa edilmiş ictimai binaların girişlərinin dekorativ tərtibatı

Göstərilən dövrdə inşa edilmiş ictimai və dini binalar öz memarlıq kompozisiyaları və həcmi planlaşdırma strukturları ilə fərqlənməkdədirlər. Bu tikililərin memarlıq görkəmində milli memarlıqla yanaşı avropa memarlığında istifadə olunan roman, qotik, barok, renessans, ampir, modern və digər üslubları geniş istifadə olunmuşdur. Daşla tərtib olunan müxtəlif mövzuda olan dekorativ elementlər eyni zamanda məzmunu ilə fərqli simvol və işarələrlə zənginləşdirilmişdir. Bu məqalədə göstərilən binaların əsas vurğulayıcı elementi olan girişlərin memarlıq tərtibatına xüsusi yer verilmişdir. Tədqiq edilən

bir neçə xarakterik girişlərdə onların gözəlliyini ortaya qoyan portal, portik və s. kimi vurğulayıcı memarlıq elementlərinin özəllikləri açıqlanmışdır. Binaların giriş qapılarına və onların bütün eksteryerin kompozisiyasıyla bağlantısına xüsusi diqqət edilmişdir.

Tarana Abdulrahimova

Decorative design of the entrances in the public buildings constructed in Baku in capitalist period

Public and religious buildings constructed in the above mentioned period differed on their architectural compositions and planning structures. European styles such as Roman, Gothic, Baroque, Renaissance, Empire style, Modern (Art Nouveau) and the others were used widely in the appearance of those buildings together with elements of the national architecture. Completed in stone decorative elements of the different subject matters were enriched with different symbols and signs. Investigated in the given article entrances of the above mentioned buildings were worked out with special carefulness as one of the most important parts of the buildings. Peculiarities of architectural elements such as portico, arch, portal etc. that determine the beauty of the entrances were investigated in several representative examples. Entrances doors and their connectivity to the total exterior's composition were investigated particularly.

Ключевые слова: композиция, декор, вход, портал, арка, фронтон, колонна.

BAKININ DAŞLARA HƏKK OLUNMUŞ TARİXİNİN QORUNMASI

Azərbaycanda X-XI əsrlərdə Şirvan-Abşeron, XII əsrdə Naxçıvan, XIV əsrdə Təbriz memarlıq məktəbləri formalaşmışdır.

Şirvan-Abşeron məktəbi üçün daha çox həm konstruksiyalarda, həm də dekorda əhəng materialının istifadəsi üçün səciyyəvi idi. Şirvan memarlarının müəllifi olduqları XII-XV əsrlərə aid olan geniş qoruyucu qalalar, qəsrlər, həcm-fəza təşkili lakonik həll olunan saray və memorial tikililər Azərbaycan mədəniyyətinin qızıl fonduna daxil olub. Bu məktəbin daha qədim nümunəsi kimi Qız qalasını qeyd etmək olar. Zamanla qaralmış daş örtüklü, möhkəm dayaqlara malik qala müasir Bakının qədim tarixinin təsdiqidir.

Hündürlüyü 28 m, diametri birinci mərtəbədə 16,5 m-dir. Birinci mərtəbədə divarın qalınlığı 5 m-ə çatır. Qalanın daxili hissəsi 8 mərtəbəyə bölünür. Hər mərtəbə yonma daşlarla tikilmiş, günbəz formalı tavanla örtülmüşdür. Qala 1964-cü ildən muzey kimi fəaliyyət göstərməyə başlamış, 2000-ci ildə UNESCO-nun Ümumdünya irsi siyahısına salınmışdır.

Daşdan hörülmüş bu tavanların ortasında dairəvi deşiklər vardır. Deşiklər şaquli xətt istiqamətindədir. Belə ki, VIII mərtəbənin tavanının ortasında olan dairəvi deşikdən baxdıqda birinci mərtəbənin döşəməsini görmək mümkündür. Qalaya yeganə giriş yolu onun qərb tərəfində, yerin əvvəlki səthindən 2 m hündürlükdə və 1,1 m enində olan tağlı qapı yeridir.

“Qız qalasının”nın ətrafında, bir qayda olaraq adlarından əksini tapmış bu və ya digər şəhərin ayrı – ayrı tacir gildiyalarına mənsub olmuş karvansaralar-özünəməxsus orta əsr mehmanxanaları tikilir. Bu, nəinki həmsərhəd yerlərdə, həm də Qafqaz, İran, Orta Asiya, Rusiya kimi oldukça uzaq ölkələrdə ticarət, mədəni və siyasi əlaqələrin xeyli artdığını xarakterizə edir

Əsrlər boyu müxtəlif döyüşlərdə zərər görmüş Qız qalası tədricən bərpa edilərək orta əsrlərdə, Bakı Qala divarı ilə bərabər şəhərin müdafiə işinə xidmət etmişdir. Bunu abidənin tikinti quruluşundakı dəyişikliklər də sübut edir. Qala elə bir formadadır ki, şəhər düşmən tərəfindən fəth edildikdə dövrün

hökmdarı və ya ona yaxın olan adamlar qalanın qapılarını bağlayaraq uzun müddət müqavimət göstərə bilsinlər. Bütün bunlar müdafiə əhəmiyyətli qalalar üçün xarakterik olduğuna görə hər hansı məbəd, gözetçi qülləsi və ya rəsədxana üçün belə müdafiə tədbirlərinin tətbiqi zərurət təşkil edə bilməz. Əlbəttə, abidədən öz dövrünə görə məqsədyönlü istifadə edilməsi təkzib edilmir. Qız qalasının Abşerondakı müdafiə tipli möhtəşəm qalalara (Mərdəkan, Ramana, Şüvəlan, Nardaran qalaları) bənzərliyini qeyd etmək olar.

Şəhərimizin siması olan şəhərsalma abidəsi İçəri şəhər orta əsrlərdən bəri öz obrazını qoruyub. Orta əsrlərdə Bakının simvolu kimi Qız qalısından başqa Şirvanşahlar kompleksinə daxil Sınıq-qala minarəsini də qeyd etmək olar. XII əsrdə Qala divarları planlaşdırılmış strukturu yaranmağa başlamışdır. Onun ən yüksək nöqtəsində isə Şirvanşahların gözəllik və incəliyinə görə təkrarı olmayan saray kompleksinin təməli qoyularaq formalaşır. Saray dünyəvi, dini, memorial və təsərrüfat təyinatlı 9 tikilini özündə birləşdirir. “Divaxanın”nın, Şirvanşahların ailəvi Türbəsinin portallarında daş ornamentlərin ən incə naxışlarını “toxumuş” mənə və ifadəsinə görə üzvi surətdə tamlıq təşkil edən tikililəri yaratmış, bundan sonra onları Bakı təpəsinin mürəkkəb relyefində vahid tam halında biləşdirmiş yaradıcıların sənətkarlığı orta əsr Azərbaycan memarlarının qeyri-adi məharətlərindən və bədii zövqlərindən danışır. Şirvanşahlar kompleksinin memarlığında qədim şərqi və Şirvan-Abşeron məktəbinin təsiri aydın şəkildə nəzərə çarpır. Bütün kompleks yerli material olan əhəng daşıyla üzlənilib. Kompleksin mürəkkəb memarlıq-fəza kompozisiyasının həlli müxtəlif tipli məkanların uyğunlaşmasına yönəlib.

Abidədə müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif səviyyələrdə bərpa işləri aparılmışdır. İlk bərpa işlərinin Şirvanşahlar dövləti zamanında aparıldığı güman olunur. Daha sonra Bakı xanlığı dövründə qalanın möhkəmləndirilməsi məqsədiylə bərpa işlərinin aparılması müəyyən edilmişdir. Abidədə geniş bərpa və tədqiqat işləri Azərbaycan SSR qurulduqdan sonra aparılmışdır. 1963-1965-ci illərdə qala ətraflı tədqiq edilmiş, prof. Əhmədov tərəfindən birinci mərtəbədə və qalanın ətrafında arxeoloji qazıntılar aparılmış, qala divarının içində yerləşən su quyusu kəşf edilmişdir. 2000-ci ildə İçərişəhər Bakı qalası və Qız qalasıyla birgə UNESCO-nun Ümumdünya İrsi siyahısına salınmışdır. Elə həmin il Bakıda baş verən zəlzələdən sonra qala 2004 - 2009-cu illərdə abidə təhlükədə olan Ümumdünya İrsi abidələri siyahısına salınmışdır. Bundan sonra abidənin bərpası və qorunmasıyla bağlı əlavə tədbirlər keçirilmiş və UNESCO-nun 1 fevral 2010-cu il tarixində keçirilən sessiyasında qala təhlükədə olan abidələr siyahısından çıxarılmışdır.

Şirvanşahlar Saray kompleksi

Bunlarla yanaşı Şirvanşahlar Sarayı kompleksində “Bayıl Daşları” da saxlanılır. Üzərində kitabə və təsvirlər olan bu daş lövhələr Şirvanşahların müdafiə qalası olan Bayıl qəsrinin qalıqlarıdır. Daş lövhələrin ölçüləri müxtəlifdir (0,73x0,30m; 0,73x0,45m; 0,71x0,25m; 0,66x0,35 və s.). Lövhələrin qalınlığı 13-15 sm-dir. Daşlar qaya üzərində qala tikilisinin ətrafında aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanmışdır. Üzərlərində göstərilən tarixə əsasən bu daş lövhələri XIII əsrə aid etmək olar.

Sahil boyundakı təpələrdə yerləşən şəhər, qala divarları ilə əhatələnərək təxminən 22 hektara bərabər ərazini tuturdu. Bir sıra arxeoloji, tarixi və memarlıq məlumatlarına arxalanaraq ehtimal etmək olar ki, Bakı qalasının daha qədimdən “məskunlaşmış” ən erkən abidələri – xalq arasında “Sınıq qala” kimi məşhur olan Məhəmməd ibn-Əbubəkr Məscidinin minarəsinin və ehtimala görə aşağı hissəsi e.ə. V-VI əsrlərdə tikilmiş “Qız qalası”nın qorunub saxlandığı sahilboyu sahəsidir.

Abşeron yarımadasının təbiət-iqlim xüsusiyyətləri orta əsr Bakısının şəhər quruluşunun formalaşmasında az rol oynamamışdır. Küçələrin əyrixətli planlaşdırılması təkcə qışda iliyə işləyən Bakı “xəzrisi”nin yumşaldılmasına kö-

Şirvanşahlar kompleksində daş kitabələr

mək etmirdi, həm də yayda əhatə etdiyi evlərin divarlarından düşən kölgələrin sayəsində praktik olaraq, günün bütün işıqlı vaxtı ərzində sərinlik yaradırdı.

İçərişəhər mahir memarların, sənətkarların peşəkarlığından söhbət açır, bizi ötən qərinələrə aparır. Dövrümüzə gəlib çatmış bu şəhərin dar, əyri-üyrü küçələrini, meydançalarını göz önünə gətirdikcə ötən yüzilliklərdə hakim olmuş şəhər həyatının zaman keçdikcə necə dəyişdiyini görürük. Onun divarları arasında sanki keçmişə qayıdaraq, o dövrün səsinə duyuruq. "Mədəni qatlarda" şəhərsalma ənənələrini izlədikdə burada sənət eşqilə yaşayıb-yaradan insanların ürək çirpintilərini eşidirik.

İçərişəhərdə izdihamlı ticarət meydanları, küçələr və böyük məhəllələr meydana gəlmişdi. O, sözün əsl mənasında daxili məhəlli strukturlara malik olub hər şeydən əvvəl iqtisadi mərkəz kimi formalaşmışdı. Yəni onun özünüidarəsi daxili və ətraf yaşayış məntəqələri sakinlərinin məişət və təsərrüfat həyatında aparıcı rol oynayır, yaxın və uzaq yerlərlə sıx iqtisadi-mədəni əlaqədə saxlayırdı. Bakının inkişaf etmiş şəhər səviyyəsinə yüksəlməsi üçün mühüm amillərdən biri də onun ölkənin sənətkarlıq mərkəzlərindən birinə çevrilməsi

idi. Burada müxtəlif sənət sahələri formalaşmış, əmtəə istehsalı genişlənmiş, (dulus, metal, şüşə məmulatı və s.), yerli əhali lazım olan çoxçeşidli mallarla təmin edilmişdi. Şəhər təsərrüfatının ən mühüm amillərindən biri də onun zəngin əmtəə istehsal etməsindədir. Su təchizatı, sanitariya və kanalizasiya sistemlərinin qurulması, sanitariya qaydalarına əməl etmə, həmçinin yaşllaşdırma işi şəhər həyatında önəmli yer tutur. Orta əsrlər Bakısında bütün bu problemlər həll edilmişdi.

Şəhərin evlərinin əksəriyyəti bir və ya ikimərtəbəli, üzərlərində tüstü kanallarının kiçik gümbəzlərinin ucaldığı yastı qır damlı idi. Qalanın təpəli relyefinin yamacları boyu pillə-pillə yuxarı qalxan bu evlərin silüetləri gah burada, gah orada məscid və hamamların iri həcmli minarələri və gümbəzlərin incə əyri xətləri ilə kəsilirdi. Konfiqurasiyalarına görə müxtəlif olan memarlıq həcmələrinin belə uzlaşması feodal Bakısının memarlıq obrazının mühüm elementi idi.

O dövrdə şəhərin mənəvi həyatında dinə kifayət qədər mühüm yer ayrılırdı. Bununla belə, təkcə dini mərasimlərin keçirildiyi yer kimi xidmət göstərməyən, həm də verilmiş məhəllənin sakinləri üçün yığıncaq və görüş yeri, özünəməxsus klub olan məhəllə məscidinin kiçik həcmli məhz buna görə Bakı qalasının yaşayış evlərinin sırasına səpələnmişdi.

Yüksək təpə üzərində amfiteatr formasında salınan şəhər aşağıdan dənizə baxır, yuxarı hissədən isə Qafqaz dağları ilə əhatə olunmuşdu. Üçqat qala divarları, Qız qalası və digər fortifikasiya qurğuları ilə bərabər şəhər sanki bütövlükdə möhtəşəm müdafiə istehkamını xatırladırdı. Digər orta əsr şəhərləri kimi Qala divarı içində olan bütün binalar (Şəhristan) da taktiki və strateji baxımdan müdafiə xarakteri daşıyırdı. Şəhərin plan quruluşu hərbi üstünlük və döyüş taktikası düşünlərək sanki əsil labirinti xatırladırdı. İri meydan və enli küçələrin şəhərin içərilərinə doğru getdikcə geometrik planda kiçilib sıxlaşması şəhər əhalisinin də bütün gücü ilə müdafiə işinə cəlb olunmasından xəbər verir. Belə ki, düşməndən müdafiəyə qala divarları və ya əsgərlər tab gətirməzdilərsə bu işə şəhər əhalisi də fəal cəlb olunurdu. Əvvəla, süvarilər dar küçə və dalanlara girə bilmirdilər. Çünki bu dalanlarda atların geriyə dönməsi və ya idarə olunması qeyri mümkün idi. Düşmən əsgərləri isə bu dalanlarda azır, sanki daş tələyə düşürdülər. İkimərtəbəli evlərin damlarından isə hər kəs - uşaq da, böyük də düşmənin başına ya qətran, ya qaynar su tökür və ya daş yağdırırdı. Beləliklə şəhər əhalisi dar gündə birlikdə düşməne sinə gərir, öz vətəninə, öz şəhərini yağılardan qorumaq üçün qeyrət göstərirdi.

Orta əsr Şərqi bütünü iri şəhərləri kimi Bakı da belə şəhərlər üçün ənənəvi olan “ark” – “rabad”, başqa sözlə, hökmdarların iqamətgahı və “İçəri şəhəri” in kiçik bir ərazisinin qala divarları zənciri və ona qovuşmuş geniş yaşayış sahələri ilə əhatələnmiş şəhərsalma strukturu üzrə inkişaf edirdi.

Bakı kimi meqapolislərdə mövcud abidələrin qorunması və bərpası deyildikdə buraya texniki, estetik, həm də ekoloji baxımdan yanaşmaq lazımdır. Rekonstruksiya şəhərin yenidənqurulması, onun planlaşdırma strukturunun yeniləşdirilməsi, inkişafı, ictimai tikinti və yaşıllaşdırma həcmünün artırılması, abadlaşdırmanın daima təkmilləşdirilməsi və şəhər simasının memarlıq-bədii ifadəliliyinin artırılması, köhnə fondun modernləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Bərpa zamanı şəhər mühitinin tarixi-mədəniyyət və estetik xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi zəruridir. Burada ayrı-ayrı bina və qurğularla yanaşı şəhər mühitinin elementləri və şəhərin planlaşdırma strukturu nəzərə alınır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir Bakının sahəsi administrativ sərhədləri nəzərə alındıqda 213 min hektarı, yalnız Bakının ümumi sahəsi isə 22 min hektarı əhatə edir.

Üstünlük təşkil edən landşaft komponentləri abidələrin kompozisiyasının əsasları kimi qəbul etmək tövsiyə edilir. Yaşıllaşdırma sistemi müxtəlif cür həll oluna bilər: ölçüləri təxminən eyni olan bir neçə ayrı-ayrı sahə şəklində; və ya müntəzəm paylanmış kiçik yaşıllaşdırılmış sahələrlə tamamlanmış nisbətən iri sahələr; və ya periferiya üzrə abidəni əhatə edən enli yaşıllaşdırılmış zolaq şəklində. Yaşıllaşdırma sisteminin müxtəlif elementlərini bir-birilə və turistlərin gəlməsi üçün abidə ilə piyada xiyabanları vasitəsilə əlaqələndirmək tövsiyə edilir.

İlk növbədə ayrı-ayrı tarixi obyektlər və onların kompleksləri üçün öz dəyərlərinə zərər dəyməmək şərti ilə məsələləri təyin etmək zəruridir: həddən artıq olan funksiyalar onları dağıda bilər, lakin cüzi canlanma tarixi komplekslərin boş qalmasına və tənəzzülünə gətirib çıxara bilər.

Şəhərin mərkəzi tarixi nüvəsində ümumşəhər təyinatlı xidməti və iş obyektlərinin konsentrasiyası ilə yüksək intensivliyi olan funksional istifadə zonası ayrılır. Bu zona ilə mədəni - tamaşa müəssisələri və ümumşəhər mərkəzinin mədəni - rekreasiya zonası sıx funksional və məkan qarşılıqlı əlaqəsindədir.

Şəhərin dinamik inkişafı ilə əlaqədar təhlükəyə məruz qalan (xüsusən tarixi nüvəsi mərkəzdə olan konsentrik strukturlu şəhərlərdə) tarixi komplekslərin qorunması üçün köhnə mərkəzdən kənarda bir və ya bir neçə yeni mərkəzlərin

yaradılması tövsiyə edilir. Tarixi kompleks və ansambların yenidənqurulması zamanı hal-hazırda onların funksiyalarının ilkin funksiyalarından çox fərqlənməməsi məqsəduyğundur. Bu halda tarixi tikili öz yeni keyfiyyətində böyük dəyişikliklər olmadan xidmət edə bilər. Memorial rayonlarda müxtəlif ictimai, mədəni, elmi müəssisələri və həm də kiçik yükdaşıma həcmli ictimai müəssisələri, emalatxanaları, kiçik mehmanxanaları və s. müvəffəqiyyətlə yerləşdirmək olar.

Tarixi ansambların və komplekslərin yenidənqurulması zamanı şəhər siyasətinin özünəməxsusluğunu qorumaq üçün aşağıdakılar zəruridir:

- abidələrin kompozisiya təsirinin sərhədlərini təyin etmək;
- onların mühitini formalaşdıran tikilini müəyyən etmək;
- onların perspektiv funksional istifadəsini və şəhərlə planlaşdırma əlaqələrini təyin etməklə abidələrin zonalarını islahatı proqramını müəyyən etmək;
- saxlanılan və sökülən binalar, küçələr, ansambları aşkar etməklə tikilinin kapitallığının təsnifatını keçirmək;
- sökülən fondu əvəz edən tikilinin xarakterini müəyyən etmək və bu zonalarda saxlanılan tikililə, miqyasa, mərtəbəyə, divarların materialına, rəngə və s. görə uyğunlaşdırılmış bina tiplərini tərtib etmək;
- verilən şəhər üçün xarakter olan memarlıq-məkan strukturunun formalaşması və onun inkişaf təmayülünü, yeni kompozisiya dominantlarının yaradılması və yaranmış siluetin inkişafı daxil olmaqla xüsusiyyətlərini aşkar etmək;
- yaranmış kompozisiyanı pozmaq şərti ilə yeni dominantların yerləşdirilməsi, onların hündürlüyü və siluetini təyin etmək.

Tarixi komplekslər və ansambların yenidənqurulması zamanı bu ərazilərə piyada yolları daxil etmək tranzit hərəkəti ləğv etmək onların xaricində və ya yerin altında nəqliyyat qurğuları şəbəkəsini genişləndirməklə avtomobil hərəkətini məhdudlaşdırmaq tövsiyə olunur. Bəzi hallarda müəyyən tip nəqliyyat hərəkətinin məhdudlaşdırılması və ya onların müəyyən vaxtda tarixi komplekslərin ərazisinə daxil olunmasının qadağan edilməsi kifayətdir.

Tarixi komplekslərin regenerasiyası zamanı binaların texniki vəziyyəti çox zaman mühüm təmir, sanitariya avadanlığı isə modernizasiya və tamamlanmasını tələb edir. Həddən artıq sıx tikilisi olan məhəllədaxili əraziləri köhnə və az qiymətli binalardan təmizləmək və burada yaşillıq salmaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Бретаницкий Л.С., Веймарн Б.В. Искусство Азербайджана IV-XVIII веков. – М., 1976.
2. Qiyasi C. Nizami dövrünün memarlıq abidələri. - Bakı, 1991.
3. Aşurbəyli S. Bakı şəhərinin tarixi. - Bakı, 2007.

Кеклик Гасанова-Фараджева

Сохранение истории Баку, запечатленной в камне

Расположенный на прибрежных холмах город был ограничен крепостными стенами и охватывал территорию, равную приблизительно 22 га. Опираясь на ряд археологических, историографических, архитектурных и др. данных, можно предположить, что наиболее древней частью бакинской крепости была ее прибрежная часть, где сохранились самые ранние памятники – минарет мечети Мухаммеда ибн Абу Бакра, известный в народе как “Сынык кала” (1078 г.), и башня “Тыз галасы”, нижняя часть которой была построена предположительно в VI-VII вв. до нашей эры.

Kaklik Hassanova-Farajova

The preservation of the history of Baku engraved on the stone

Being settled on the coastal hills the town was limited with fortress walls and embraced the territory equal approximately 22h. basing on a series of archeological, histographic, architectural and other information we can propose that the most ancient part of Baku fortress was its coastal part where the earliest monuments – the minaret of the mosque of Mohammad ibn Abubakr well-known among the people as “Synyg gala” (1078) and “Maiden Tower” the lower part of which was built presumably in the VI-VII cc. B.C.

Açar sözlər: kompleks, şəhər, abidə, bərpə, ansambl.

ОБ АРХИТЕКТУРЕ СРЕДНЕВЕКОВЫХ МЕЧЕТЕЙ АБШЕРОНА

Расширение диапазона реконструкции и реставрации памятников архитектуры Азербайджана неизбежно требует более глубокого подхода к изучению принципов и закономерностей формирования их архитектуры. В этом русле архитектура средневековых мечетей Абшерона является одним из важных вопросов, требующих рассмотрения. Цель исследования поставленная в данном исследовании – раскрытие принципов формирования и типологических особенностей средневековой архитектуры мусульманского культового здания – мечети на Абшере.

На Абшере в период средневековья были созданы ряд произведений мусульманского культового зодчества, которые являются объектами, воплотившими достижения архитектурно-художественной и конструктивной мысли своего времени. Исламские культовые сооружения Абшерона представлены небольшими кварталными и крупными соборными мечетями. Мечети, как основные объекты мусульманской культовой архитектуры на Абшере, существовали с появлением здесь в конце VII веке ислама. В процессе длительной эволюции определились общие закономерности как в архитектурном, так и в пространственном аспектах.

Эти постройки отражают характер эпохи и служат источником преклонения по сей день. В настоящее время на Абшере практически не осталось зданий мечетей в том виде, в каком они создавались в средневековье. Их архитектура здесь обладает рядом определяющих качеств. Поэтому необходимо представить определенную систему исследования, которая позволяет выявлять и оценить эти архитектурные качества и их типологию.

Хронологически эти культовые сооружения прошли длительный путь формирования, прежде чем были созданы определенные типологические группы. Здания средневековых мечетей Абшерона по хронологии можно разделить на два периода: мечети построенные в X-XV и XVI-XVIII веках, где каждому типу присуще свои специфические архитектурно-

планировочные и конструктивные особенности. Каждый период здесь представлен памятниками архитектуры, каждая типологическая группа обладает самостоятельностью и преемственностью.

В первый период складывались основные архитектурно-конструктивные особенности абшеронских мечетей и были созданы два следующих основных планировочных типов этих культовых зданий: однокамерная прямоугольная в плане мечеть, перекрытая монументальными стрельчатый сводом и квадратным молельным залом и мечеть с четырьмя опорами, несущими на стрельчатых арках купол.

К этому периоду относятся мечеть Мухаммеда или Сыныггала (1078-1079 гг.), мечеть Ашура (1169 г.), Хыдыр-мечеть (XIII в.), Гилейли мечеть (1308 г.), Чин мечеть (1375 г.), мечеть Молла Ахмеда (XIV в.), мечеть Шейха Ибрагима (1415 г.), мечеть Мирза Ахмеда (1347 г.) на территории Ичэри-шэхэр в Баку, так же мечети селений Нардаран (мечеть Пир-Сеида, 1363-1364 гг.), Амираджан (мечеть Низамеддина, 1329 г.), Раманы (1323 г.), Мардакян (мечеть Туба-Шахи, 1372-1482 гг.), Балаханы (мечеть на кладбище, 1385 г.), Дигях (1430-1931 г.), Маштаги (мечеть Пираргутай, 1414-1415 г.), Кюрдаханы (1444-1445 гг.) и др.

Наиболее ранним датированным культовым объектом является мечеть Мухаммеда ибн Абу-Бакра в Ичэри-шэхэр, которая была возведена на месте древнего храма огня (рисунок 1). Небольшая вестибюльная часть мечети с северной стороны примыкает к однокамерному молельному залу (рисунок 2). Зал перекрыт мощным, стрельчатой сводом и украшен с восточной и западной стороны узкими окнами. Примыкающий к мечети минарет цилиндрической формы поддерживает огражденный каменными плитами с геометрическим рисунком шэрэф. Каменная винтовая лестница минарета выводит на уровень молельного зала.

Квартальная мечеть Ашура в Ичэри-шэхэр, по конструктивно-архитектурному решению близка к мечети Мухаммеда, но в отличие от нее имеет более простой объем.

Из крупных мечетей, возведенных в средние века в Баку, следует отметить шахскую мечеть с минаретом (1441 г., рисунок 3), мечеть Кей-Кубада (рисунок 4), расположенные на территории Дворца Ширваншахов, а также Джума мечеть.

Шахская мечеть Дворца Ширваншахов состоит из двух молельных залов - большой мужской и меньшей - женской, а также из небольших вспомога-

Рисунок 1. Общий вид мечети Мухаммеда

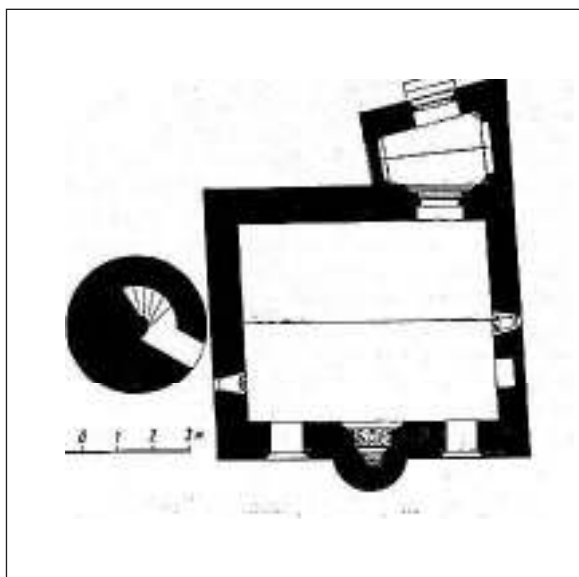

Рисунок 2. План мечети Мухаммеда

Рисунок 3. Общий вид, разрез и планы Шахской мечети во Дворце Ширваншахов

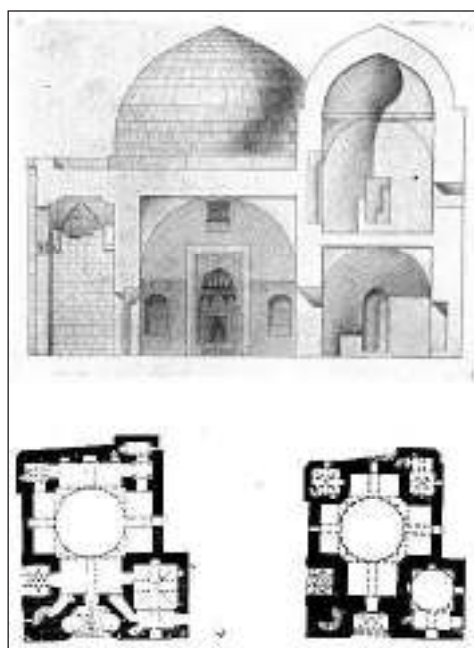

Рисунок 4. Мечеть Кей-Кубада на территории Дворца Ширваншахов

тельных комнат, перекрытых двумя слегка заостренными куполами. Все они вписаны в прямоугольный план, из которого выступом выделяется женская молельня. В северо-восточном углу здания расположен стройный объем минарета высотой 22 м.

Разрушенная в 1899 году старая Джума-мечеть находящаяся неподалеку от мечети Мухаммеда сооружалась в несколько этапов на месте древней Джума-мечети, которая, как полагают, возникла на месте храма огнепоклонников (рисунок 5). И потому эта мечеть имела довольно сложную планировочную композицию. Ее ядро, самая старая часть — квадратный в плане молитвенный зал перекрыт коническим куполом. К Джума-мечети примыкает минарет, построенный в 1437 году.

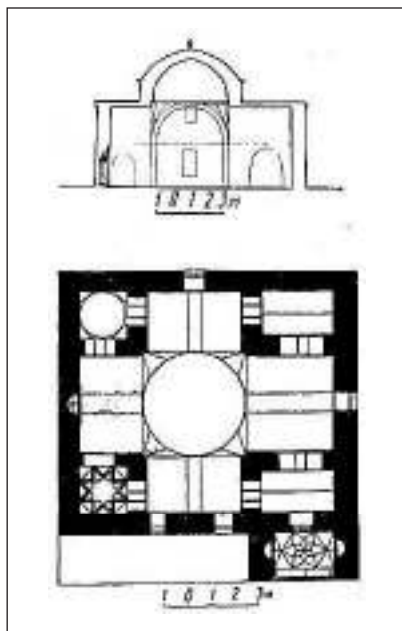

Рисунок 5. Общий вид и план старой Джума-мечети на территории Ичэри-шэхэр

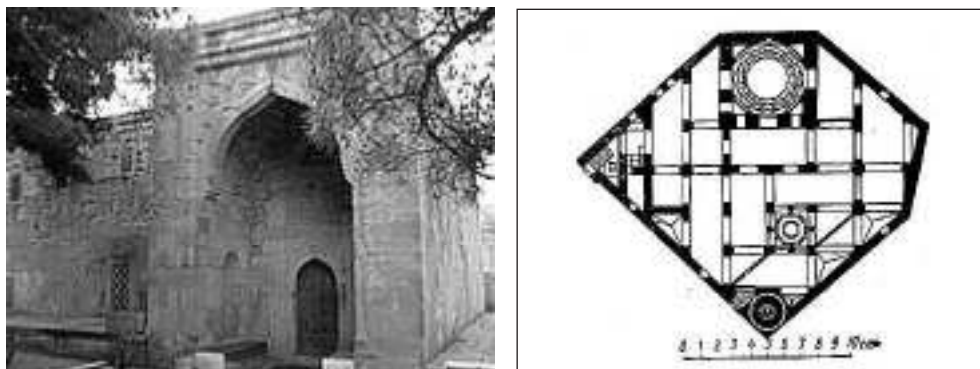

Рисунок 6. Общий вид, разрез и план мечети Туба-шахи в селении Мардакяны

Среди мечетей Абшерона первого периода так же можно отметить мечеть Туба-шахи в селении Мардакяны, представляющей один из наиболее характерных типов культовых сооружений, получивших широкое распространение в строительстве Абшерона (рисунок 6).

Мечеть в селении Дигях состоит из старой, прямоугольной части и новой, квадратной (1874г.). Прямоугольная сторона мечети выражена в виде стрельчатой формы. В планировочную структуру мечети включен портал традиционного типа, за которым находится вестибюльная часть молельного зала. Портал архитектурно и конструктивно входит в общую композицию квадратной части молельного зала.

Мечети Абшерона второго периода (позднего средневековья) по своим архитектурно-планировочным и композиционным особенностям делятся на три типологические группы: однокамерные, центрально-купольные (квадратные и прямоугольные в плане) мечети; двухкамерные, центрально-купольные (квадратные в плане) мечети и однокамерные, центрально-купольные (квадратные в плане) мечети с вестибюлем.

Второй период развития мечетей Абшерона представлен мечетями в селениях Баладжары (1658-1659 гг.), Нардаран (мечеть -мектеб 1686-1687 гг., мечеть Хаджи-Бахши в селении Нардаран (1663-1664 гг.), Кала (Джума-мечеть, Терекеме мечеть XVII в.), Новханы (мечеть Шах-Султан-Хусейн, XVIII в.), Маштаги (Хаджи Аслан-бека, 1765 г., Кербалаи Джафара, 1796-1797 гг.), Бузовны (Ашагы мечеть, 1776-1777 гг.) и т.д.

Квадратная в плане мечеть в селении Кишлы (12 x 12 м) стоит на своеобразном наклонном цоколе, не встречающимся на Апшероне. В

объемно-пространственной композиции мечети доминирующими элементами являются асимметрично поставленный на главном фасаде глубокого типа портал и выступающий над плоской кровлей купол.

В мечети Хаджи Бахши в селении Нардаран квадратный молельный зал с четырьмя развитой формы колоннами, несущими купол, определяют продольные и поперечные нефы внутреннего пространства.

Квадратный в плане внутренний объем Джума-мечети в селении Кала перекрыт стрельчатым сводом. Внутренние помещения мечети, состоящие из «ендерун» и «бирун», перекрыты арочными сводами. По своей планировочной структуре мечеть относится к типу двухкамерных центрально-купольных мечетей Абшерона.

В заключение отметим, что пространственная композиция мечетей Абшерона несложны — сочетание геометрически четких архитектурных масс, стремление к контрастности архитектурного решения здесь способствует созданию выразительного образа; их характерной чертой является органичная связь внутренних объемов с членениями фасадов.

Каменная кладка стен из чистых блоков известняка со стрельчатой аркой портала составляет важную особенность мечетей Апшерона. Единство стенового строительного материала и стройные пропорции, индивидуально прорисованный портал определяет суровый, но достаточно выразительный традиционный образ средневековой мечети Абшерона. Этот своеобразный образ со своей сдержанностью убранства получил широкое распространение в средневековом зодчестве Ширвано-Абшеронской зоны, использовался на Апшероне вплоть до начала XX века и пластически не повторяет архитектурные образы мечетей других зон Азербайджана.

ЛИТЕРАТУРА

1. Salamzadə Ə.V. Azərbaycanın memarlıq abidələri. - Bakı, 1958.
2. Бретаницкий Л. С., Веймарн Б. В. Искусство Азербайджана IV-XVIII веков. - М., 1976.
3. Фатуллаев-Фигаров Ш.С. Зодчество Апшерона. - Баку, 2003.
4. Усейнов М., Бретаницкий Л., Саламзаде А. История архитектуры Азербайджана. - М., 1963.
5. <http://www.ourbaku.com>

Ayişə Cəlilova

Abşeronun orta əsr məscidlərinin memarlığı haqqında

Hal-hazırkı məqalənin tətqiqinin məqsədi müsəlman dini binası olan Abşeron məscidinin orta əsr memarlığının formalaşma prinsiplərinin və tipoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılmasından ibarətdir.

Abşeronun islan dini tikililəri kiçik məhəllə və iri cümə məscidləri ilə təmsil olunur. Məscidlər Abşeronda müsəlman dini memarlığın əsas obyektləri kimi burada VII əsrin sonunda islam dininin meydana gəlməsi ilə mövcud idilər. Abşeronun orta əsr məscid tikililərini xronologiya üzrə iki aşağıdakı qrupa ayırmaq olar: X-XV əsrdə inşa edilən məscidlər (Bakının İçəri şəhər ərazisində yerləşən Məhəmməd məscidi, Aşur məscidi, Xıdır məscidi, Gileyli məscidi), eləcə də Abşeron kəndlərində yerləşən Pir Seyid, Nizaməddin, Tuba Şahi, Pirarqutay məscidləri və b.) və XVI-XVIII əsrdə tikilən məscidlər (Biləcəri məscidi, Nardaranda məktəb və Hacı Baxşı məscidləri, Maştağada Şah Sultan Hüseyin məscidi və b.).

Ayisha Jalilova

About an architecture of the medieval mosques of Absheron

The purpose of the given investigation is to illuminate the formation principles and typological peculiarities of the medieval architecture of Moslem religious building- mosque in Absheron.

Islamic religious buildings of Absheron could be differentiated as small quarter and large mosques. Mosques as the main objects of Moslem religious architecture in Absheron have been constructed there since appearance of Islam in the 7th century. One can divide Medieval mosques in Absheron according to period of their construction into: mosques constructed in the 10-15th centuries (Mosque of Mukhammed, mosques Ashura, Khydyr, Gileyli in the "Icheri sheher"-down town of Baku, as well as mosques of Pir Seyid, Nizamaddin, Tuba-shakhi, Pirargutay in the Absheron villages); and mosques constructed in the 16-18th centuries (mosques in Baladjar, mosques "mekteb" ans of Haji Bakhshi in Nardaran, mosque of Shakh-Sultan-Husseyin in Mashtaga village etc.).

Ключевые слова: культовые здания, Абшерон, мусульманская архитектура, ислам, средневековая мечеть

AZƏRBAYCANDA ƏBƏDİ OD MƏBƏDLƏRİ

Azərbaycanın tarixi inkişaf xüsusiyyətləri, coğrafi mövqeyi, eləcə də əhalisinin etnik tərkibi burada müxtəlif dinlərin mövcudluğuna səbəb olmuşdur. Ayrı-ayrı dövrlərdə ölkədə müəyyən dərəcədə bütpərəstlik, zərdüş, xristyan, islam və başqa dinlər yayılmışdır.

Hal-hazırkı tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda zərdüşlüyün (atəşpərəstliyin) inkişaf köklərinin araşdırılmasından və onun Şimali Azərbaycanda Böyük İpək yolunda yerləşən ən iri məbədin yaranma şəraitlərinə və memarlıq xüsusiyyətlərinə təsirinin açıqlanmasından ibarətdir.

Hələ qədim zamanlardan, islam dinindən öncə, Sasanilərin hakimiyyəti dövründən Azərbaycanın əhalisinin bir hissəsi oda pərəstiş edirdi. Zərdüştlük baxışlarında od mühüm yer tuturdu və bu səbəbdən də bu dinə sitayiş edənlər atəşpərəst adlanırdılar. Azərbaycanda zərdüş dini eramızdan əvvəl birinci minilliyə təsadüf edilir və təxminən min il hakim din olaraq qalmışdır.

Eramızdan əvvəl III əsrdən zərdüştlük ideyaları doqmatik xarakter əldə etdilər. Azərbaycan ərazisində zərdüştlük Sasanilərin hərbi-siyasi zəfərləri ilə bağlı Dərbəndə qədər yayılmışdır. Zərdüşlüyün təbliğatı məqsədi ilə bu torpaqlara həmin dövrlərdən İran zərdüştləri köçməyə başladılar.

Zərdüştlük Azərbaycanda dərin iz qoydu. Şimali Azərbaycanda zərdüştlüyün təsiri burada aşkar edilən atəşpərəstlik məbədləri sübut edir. (Bakıdakı Sınıq-qala məscidinin alt qatında, Aşur məscidində tapılan od məbədləri, Qız qalasının od məbədi kimi tikilməsi ehtimalı).

Bu dinin izləri hələ də Suraxanıdakı və Xınalıq kəndindəki atəşgahlarda müşahidə edilir. Atəşpərəstlərin məbədi şərqdə atəşgah - yəni “əbədi od evi”, “od məbədi” adlanır. Onlar Sasani İranında, Azərbaycanda - Atropatenanın dini mərkəzi Qazakda (Şizdə), həmçinin Bakıda, Şamaxıda, Səlyanda, Lənkəranda və Qubada (Xınalıqda) yerləşirdi.

İrannın Sasani ərazilərində eyvanlı və və ya dörd tağlı atəşgahlar tikilirdi. Onların memarlıq forması təxminən oxşar idi, lakin ibadət baxımından hər bir atəşgah xüsusi məntəqəyə aid idi. Sasani dövrü atəşgahları, “dörd qübbə” adlanan günbəz-

li kub şəklində tikilidən ibarət idi. Hər atəşgahın müqəddəs yeri odun saxlanıldığı kub şəklində kiçik otaq və ya düzbucaq yerdən ibarət idi. Sasanilər onu “günbəz”, Hindistan zərdüştiləri isə “atəşgah” adlandırırdılar. Günbəz termini daha çox fars dilində işlənmişdir. Hind zərdüştlərinin atəşgahında ibadət edənlərin atəşi uzaqdan görməsi üçün divarlar şəbəkəli şəkildə otaqdan ibarət idi.

XIII və XIV əsrlərdə Kerman, Yəzd və Tehran atəşgahları Hind parslarının (Agyari) atəşgahları üsulunda tikilmiş və onda od kub şəklindəki otaqda ortada yerləşirdi. Od manqalı qiblə altında saxsı və dairəvi sütunun üstündəki çuxurda yerləşdirilirdi. Bəbəliklə Sasani atəşgahlarının memarlıq üsulu təxminən biribirinə oxşar idi (şəkil 1, 2). Ən mühümlərindən İran Azərbaycanında yerləşən Azərqoşnəsb, Xorasan əyalətində Mohrbərzin və ya Bərzini Mehr, Fars əyalətində Azər Fərənbəğ atəşgahları idi (şəkil 3) və onlar Sasani dövrünün saraylardan sonra ən mühüm əsərləridir.

Zərdüşt dininin İranda və Azərbaycanda möhkəmlənməsi Çin və Hindistana da öz təsirini göstərmişdir. İran və Azərbaycanda Çin və Hindistan arasında olan ticarət əlaqələrinin genişlənməsi, atəşgahların analoqlarının bu ərazilərdə yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, Çin və Hindistanda geniş yayılmış İnduizm və Buddizm ayinlərində od ünsürlərinə xüsusi əhəmiyyət verilirdi.

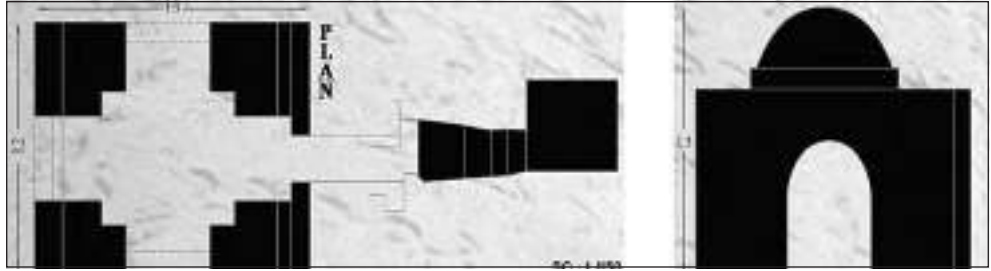

Şəkil 1.

Qavqaz Albaniyasında atəşpərəstliyin xristyan dini tərəfdən daimi təqibinə baxmayaraq, bu dini tam şəkildə yox etmək mümkün olmamışdır. Atəşpərəstlər sönməz oda mistik mənə verərək, öz məbədlərini tikir və ziyarət edirdilər.

Şimali Azərbaycanda ən iri atəşgah Bakının mərkəzindən 30 km aralı, Suraxanı kəndində yerləşmişdir. Bu ərazi yanar təbii qazın çıxışı kimi unikal təbii fenomenlə məşhurdur (şəkil 4).

Bu atəşpərəstlik məbədinin yaranma tarixi, alimlərin rəyinə əsasən eramızın 3-4 əsrinə aid etmək olar. Atəşgah özü “Od yeri” kimi tərcümə edilir. Nə

Şəkil 2.

Şəkil 3.

Şəkil 4.

vaxtsa əvvəllər bu məbədin yerində “Yeddi gözlü quyu” adını daşıyan atəşpərəstlərin toplantı yeri var idi. Bu ad burada yerləşən yeddi od mənbəyinə, yeddi od quyusuna görə verilmişdir. Salməmələrə əsasən yerli türk əhalisi bu yeri “Yeddi gözlü pır” adlandırır. Göz odun çıxdığı yer hesab edilirdi.

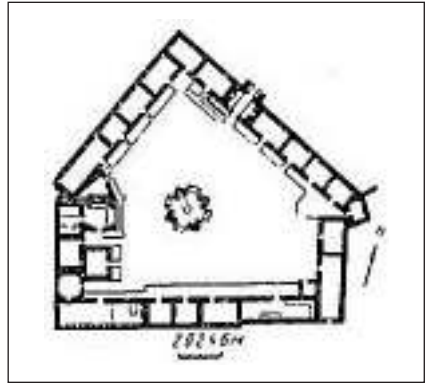
Müasir şəkildə bu məbəd XVII-XVIII əsrlərdə tikilmişdir. O, Bakıda yaşayan sikkə kastasına aid olan hind icması tərəfindən ucaldılmışdır.

Atəşgahın memarlıq üslubu təxminən İrənin və Cənubi Azərbaycanın Səsanı atəşgahlarını xatırladır.

İslam dininin Azərbaycanda yayılmasından sonra zərdüştlərin bu məbədi dağılmışdır. Zərdüştlər Hindistana köçərək, orada öz dinlərinə sityayışə davam etdilər. Suraxanı kəndində oda sityayış XV əsrdən sonra, Hindistanla iqtisadi və mədəni əlaqələrin inkişafı ilə bağlı davam etdi. Yazılı qaynaqlar XVII əsrdə Bakıya bu məbədə ziyarətə gələn hind ziyarətçilərini qeyd edir. Abşeronu ticarət karvanları ilə gələn induslar Suraxanıya da ziyarətə gəlirdilər. Məbədin ən erkən tikilisi 1713-cü ilə aid edilir (şəkil 5, 6).

Şəkil 5.

Şəkil 6.

Daha sonrakı tikili burada 1810-cu ildə hind taciri tərəfindən tikdirilən məbəd - qurbangahdır. Bu məbəd “çahartağ” üslubunda tikilib; “Çahartağ” fars dilindən tərcümədə “dörd tağ” mənasını daşıyan zərdüşt terminidir. Bu səciyyəvi zərdüşt memarlıq elementi tağlarla birləşən dörd dayaq bütün memarlıq üslublarında tətbiq olunub, üç-dörd çaxartağdan ibarət çoxyaruslu pravoslav zəng qüllələri buna misal ola bilər.

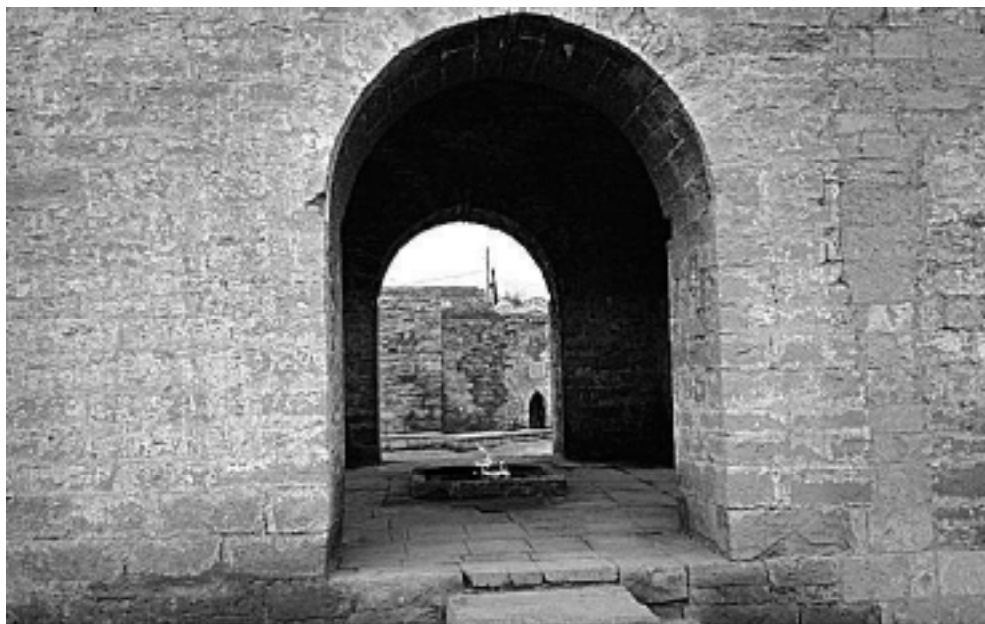
Şəkil 7.

XVIII əsr ərzində məbədin ətrafında biri-birinə birləşik ibadətgahlar, hücrələr, karvansaray tikilmişdir. Hücrələrin üzərində hind şrifti ilə daş üzərində yazılar var. Eramızın VII əsrində ərəblərin odlar ölkəsinə gəlməsindən sonra, burada islam dininin yayılması ilə bağlı, atəşpərəstlərin məbədi boşalmağa başladı (şəkil 7).

Bu Atəşgah yalnız XVII-XVIII əsrlərdə, oda səcdə etməyi davam edən Hindistandan Böyük İpək yolu ilə Azərbaycana atəşpərəstlər gəlməyə başladığı dövrdə bərpa olunmağa başladı. Hindistanın indiki Azərbaycan ərazisində ticarət əlaqələrinin genişlənməsi ilə bağlı (XV əsrdən), induslar keçmiş atəşpərəstlər ölkəsində Bakı yaxınlığında Abşeron yarımadasında həm də monastır və karvansaray kimi fəaliyyət göstərən öz məbədlərinin olmasını istədilər.

XIX əsrin əvvəllərində məbəd artıq hal-hazırkı görkəmini əldə etmişdir. Bu tikili öz orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Burada özünəməxsus kiçik qalanın altında tikilən tağ vasitəsi ilə daxili həyətlə əlaqə yaranır. Daş plitələrlə döşənməmiş həyətin ortasında dörd tərəfə açılan rotonda şəkilli mərkəzi qurbangahı olan məbəd – ziyarətgah yerləşir. Onun mərkəzində əbədi alov yanır (şəkil 8).

Atəşgah özü dişli xarici divarı və giriş baştağı olan beş bucaqlı tikilidir. Həyətin ortasında yerləşən qurbangah – ziyarətgah ətrafında bir neçə ocaq qu-

Şəkil 8.

Şəkil 9.

Şəkil 10.

Şəkil 11.

rulan daş köşk şəklində tikilib. Ziyarətgahın mərkəzində “əbədi” yanan qaz çıxır. Yerli memarlıq ənənələri əsasında tikilən atəşgah qədim od məbədlərinin xüsusiyyətlərini daşıyır. Giriş baştağının üstündə Abşeron üçün ənənəvi olan qonaq otağı – ballaxana yerləşir (şəkil 9).

Qapalı beşbucaq formasında olan məbəd kompleksinin bütün tikililəri pəncərələri olmayan 26 hücrədən və bir otaqdan ibarətdir və girişin üzərində 20-dən ibarət yazı kitabələri var – onlardan biri fars, 19 isə hind əlifbası ilə yazılmışdır (şəkil 10, 11). Atəşpərəstlər “Xeyrə” mane olan nə vardisa müqəddəs odda yandırıldılar. Odun onları düşməndən və pis ruhlardan qoruması üçün insanlar burada sitayiş edirdilər.

Məbəd – ziyarətgahın yaxınlığında əvvəllər müqəddəs odda ölənlər hindlilərin meyidləri yandırılan, hal-hazırda tamamilə daşlarla örtülmüş dördbucaq quyu var idi. Atəşgahda yaşayan on nəfərə yaxın atəşpərəstlər öz ruhlarını və cisimlərini təmizləyərək və burada asketik həyat tərzini keçirərək, oda sitayiş edirdilər.

XVIII əsrdə hind tacirləri tərəfindən Suraxanıda tikdirilən bu atəşgah zərdüştlüyün Azərbaycanda bir çıx əsrlər boyu öz əhəmiyyətini itirməməsini bir daha sübut edir.

Bir atəşgah da Xınalıq kəndindən 4-5 km qərbə tərəf təbii qaz çıxışı olan ərazidə yerləşir.

ƏDƏBİYYAT

1. Zərdüştiliyə dair tədqiqatlar (məqalələr toplusu). - Bakı, 2004.
2. Алиев И.Г. Очерк истории Атропатены. - Баку, 1975.
3. 1989 Ахундов Д.А. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. - Баку, 1986.
4. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. - М., 1988.
5. Дорошенко Е.А. Зороастрийцы в Иране. - М., 1982.
6. Крюкова В.Ю. Зороастризм. - М., 2005.

Эльмира Абдуллаева

«Храм Вечного огня» на Великом Шелковом пути

Цель статьи – раскрыть корни развития зороастризма (огнепоклонничества) в Азербайджане и его влияние на возникновение и архитектурные особенности самого крупного храма огнепоклонников в Северном Азербайджане, который расположен на Великом Шелковом пути. По одной

версии название «Азербайджан» на среднеперсидском языке означает «земля Вечного Огня», которое, как утверждается, имеет непосредственную связь с зороастризмом.

Следы этой религии до сих пор можно наблюдать в храмах огнепоклонников в Атешгяхе в Сураханах и Хыналыге. Храмы огнепоклонников на востоке назывались атешгях, т.е. «храм вечного огня». На территории Азербайджана они располагались в религиозном центре Атропатены - Газаке (Шиз), а также Баку, Шемахе, Сальянах, Лянкяране и Губе (в селении «Хыналыг»). Самый крупный атешгях в Азербайджане расположен в 30 км от центра Баку, на окраине селения Сураханы. Эта территория известна таким уникальным феноменом, как горящие вы

Elmira Abdullayeva

“The temple of Eternal fire” on the Silk Road

Research goal of this work is to find background of Zoroastrism (fire worship) development in Azerbaijan and its impact on origin prerequisite and architecture peculiarities of the most large fire worshippers' temple in the Northern Azerbaijan that is located at the Great Silk Way. According to one version of the name "Azerbaijan" in Persian language means "Land of Eternal Fire," which allegedly has a direct relationship with Zoroastrianism. Traces of this religion can still be seen in the temples worshipers in Ateshgyahe in Surakhani. Temples of worshipers in the east called Ateshgyah, ie "Temple of eternal fire." On the territory of Azerbaijan the following cities are located in the religious center of Atropatena - Gazake (Shiz) and Baku, Shamakhi, Salyan and Guba (in the Khinalig). Largest Ateshgyah in Northern Azerbaijan is located 30 miles from the center of Baku, on the outskirts of the village Surakhany. This area is known for such a unique natural phenomenon, as a last-minute output of natural gas. In its present form the temple was built in XVII-XVIII centuries.

Açar sözlər: məbəd, od, hind icması, Azərbaycan, İpək yolu.

ДВОРЦОВАЯ АРХИТЕКТУРА СЕФЕВИДОВ

След не только в истории страны, но и в мировом зодчестве. При строительстве дворцовых зданий в Исфахане, от сефевидских зодчих требовалось создание новых архитектурных образов, композиционных приемов, объемных решений, отвечали бы духу времени, социально-экономическому положению шахского двора.

Дворцовая архитектура прошлого не удовлетворяла главного заказчика – шаха. Ему нужны были парадные и торжественные композиции, раскрытые на садово-парковое пространство, обладающие всефасадностью, замкнутые объемные композиции зданий не поощрялись, шаху чужды были подобные позиции. Он действительно любил изящные архитектурные формы, синтез искусства и воздушность внутреннего пространства, когда экстерьер и интерьер составляли единую композиционную структуру.

В дворцовую архитектурную среду Исфахана зодчие широко и раскованно вписывают портики с колоннадой. Портики на главных фасадах, представлены не однорядной колоннадой, а составляют иную архитектурно-конструктивную систему сложного типа. Многорядная колоннада портика широким фронтом главного фасада, явление не чуждое зодчеству Ирана, она масштабно создана в ападанах Ахеменидов. Правда, между портиками времен Сефевидов и ападанами лежит многовековая эпоха, около двух тысяч лет. Ведь не помешало же Европе после средневекового застоя обратиться к портикам древней Греции и Рима (26, с.300).

Портики сефевидов обладают другим художественным содержанием, так как строительным материалом является дерево. Тем не менее древняя архитектурная традиция страны дала о себе знать в новых выражениях. Деревянная, высокая и стройная колонна, как индивидуальная форма приобрела важное значение в решении портика. Колонна в структуру портика входит самостоятельным элементом, несет свою функцию в общей объемно-пространственной композиции здания. Одновременно

не может работать изолированно, поскольку колонна входит в стоечно-балочную систему, составляя ритм вертикальных опор. Опоры не лишены эстетического звучания и придают портику, в отличие от колонн ападаны новую стилистическую направленность, отвечающей своей эпохе. Здесь не существует эклектической платформы зодчества, наблюдается зарождение композиционных приемов в новом ракурсе.

Своды и купола со времен Сасанидов, став важными архитектурно-конструктивными формами, впоследствии превратились в основные элементы интерьеров и объемного решения общественных и гражданских зданий. Во дворцах сефевидов эти формы наряду с конструктивной основой, получают декоративную оболочку насыщенного характера, что лишает их тектонического свойства. Все же участие в здании дворца портика с колоннадой и мягких форм, в виде сводчатых и купольных покрытий вызвало новую трактовку объемного выражения архитектурной композиции. Богатство форм и объемов увеличивает возможность динамичного развития здания в предметно-пространственной среде.

Портик, в дворцовых зданиях получив сильную конструктивную основу, не ограничивается периодом Шаха-Аббаса, в дальнейшем развивается в этом направлении. Последующие постройки подобного типа развиваются под эгидой сводов и куполов, демонстрируя высокое строительство искусства зодчих, которые отличались большой творческой фантазией. Здание дворца, обладающие всефасадно-стью и подчеркнутое роскошным портиком, впоследствии трансформировалось во внутренних дворцовых залах в колоннаду, или аркаду веранды, или лоджии центральной части фасадов имарэтов.

Атмосфера архитектурного развития дворцовых построек созвучна традиционным композиционным приемам, формам и объемным элементам. Дворцы Ирана эпохи Сефевидов, наиболее ярко представлены в Исфахане. Именно здесь, как в столице страны того периода возникли дворцовые постройки, ставшие классическими, воплотившими в своих образах мощь и величие эпохи.

«Чехель-Сутун» («Сорок колонн», 1590 г.) наиболее известный и популярный из всех дворцовых построек Сефевидов. Расположенный в обширном дворцовом комплексе, окруженный зеленым массивом садов, «Чехель-Сутун» предстает в своем торжественном архитектурном наряде перед огромным прямоугольным бассейном. Отражение многоколонного

портика на зеркале воды бассейна, позволило дать название «Сорок колонн». В действительности, портик перед фасадом состоит из шести деревянных колонн, но в три ряда, за ними лоджии еще две колонны. В итоге двадцать колонн портика заняли свое господствующее положение в объемно-пространственной структуре дворца.

Дворец прямоугольный в плане с четкими поперечными и продольными осями и симметричной основой, разделен на три секции, которые последовательно раскрывают характер развития внутренней системы планировки здания. В планировке дворца действует принцип главных и подчиненных элементов. Здесь нет места случайным явлениям, ни в размещении внутренних объемов, ни в конструктивных решениях стен и перекрытий.

Портик разбитый колоннадой на множество секций, отдаленно напоминает ападану. Например, колонны тронного зала дворца Ксеркса в Персеполе достигают 19,5 метров, колонны портика «Чехель-Сутун» 14,6 м. некоторая связь существует, но ритмика и формы совершенно иные, архитектурные средства выражения тоже. Здесь задачи портика те же чтобы представлять торжественную композицию дворцового здания. Однако лес колонн отсутствует, ширина портика и развитие, в глубину ограничены. Тем самым, портик, сохраняя свое содержание, трактован в других архитектурно-художественных позициях и объемных принципах.

Центр продольного и поперечного осей портика в пределах одной секции занял низкий бассейн. Культ воды издавна почитаемый на востоке, сохранял свою силу и планировке внутреннего пространства и помещений, и в окружающей среде. Поэтому бассейны, особенно низкие, занимали ведущую роль в интерьере, участвуя в решении микроклимата, в тоже время служили архитектурным задачам.

Средняя часть «Чехель-Сутун» представлена просторной и глубокой лоджией, и фланкирующими в поперечном направлении залами. Залы, посредством многочисленных проемов, раскрыты по всему периметру, что делает их относительно частью лоджии. Принцип открытой взаимосвязи всех новых помещений между собой составляет важное звено планировки дворца. Подобный принцип сохраняется и в других постройках того периода, продолжая и в эпоху Каджаров.

Средняя часть двора фактически являлась аванзалом. Переход в главный зал через шахнишин. Фактически эта часть дворца крестообразной

формы, с угловыми небольшими помещениями, к который примыкают лоджии боковых фасадов.

Парадный зал пропорционально трактован в два квадрата, несет функциональную нагрузку в полном объеме. Строгая осевая симметрия плана сохраняет традиционные приемы, но в то же время решает самостоятельную интерпретацию основных положений дворцового здания. Линия развития плана совпадает с конструктивными особенностями, что преопределило и архитектурно-художественную систему дворца.

Дворец обладает «всефасадностью», но воспринимается фронтально. Портик главного фасада, ритмом выразительных стройных колонн и горизонтальными сильно подчеркнутыми линиями карниза, трактуется торжественностью образа, который отражается в зеркале огромного бассейна. Антаблемент зрительно несколько тяжеловат для граненных деревянных колонн, на базах со львами. Именно широкая полоса антаблемента с большим выносом, который держится на колоннах, создает динамику архитектурных масс и выдает статичный по характеру композиции портика известное напряжение. Издали портик кажется театрализованной декорацией, на фоне густых сформировавшихся деревьев определенного рисунка, вблизи представляет насыщенный по объему архитектурный пейзаж, рассчитанный на собственную «позицию либо на разные точки зрения, остановки и созерцания».

Внутреннее пространство портика представлено совершенно в ином свете, чем в экстерьере. Вступающий под портик зритель попадает в другую архитектурную среду, где пространство, расчлененное колоннами огромной высоты, позволяет почувствовать масштабность и соразмерность основных элементов и форм дворцовой постройки. Зодчий поставился показать не только возможности архитектурного словаря Востока, с предельной ясностью и логикой геометрических приемов, но и решение задач психологического характера. Прославление через архитектуру основного заказчика - восточного владыку. Атмосфера света и тени была главенствующей в структуре портика, который раскрывался полностью в теплых цветовых тонах.

Колонны портика поддерживают плоский из чинарового дерева потолок. Центральная часть плафона развитой формы, сильно декорированный посредством росписи и орнаментальных мотивов. Сталактитовые капители граненых колонн контрастируют с плоской пластикой общего

плафона росшей, с его величественным портиком. Хорошо смотрятся в композиции портика мраморные базы колонн, со своеобразной трактовкой облика львов в скульптурной обработке.

Скульптура в архитектуре Ирана, особенно в эпоху Ахеменидов Сафидов занимала всегда достойное место. Ислам отстранил это искусство из художественной жизни страны и запретил его развитие (38, с.94). Слабые попытки возрождения начались во времена Шаха-Абааса I. Мраморные базы колонн свидетельствуют о том, что скульптура стала входить в архитектуру здания, как часть целого и не лишена выразительности.

Портик в трехмерном измерении, представленный объемной пластикой, непосредственно завершается глубокой лоджией с тронной нишей, так называемым «шахнишином». Ее сталактитовый купол, с блеском выполненный в лучших архитектурных традициях зеркальной мозаикой, также как колонны лоджии, а плафон украшен росписью.

Огромный проем лоджии, поддерживаемый двумя колоннами на фоне стены портика с мелкими окнами, является оправой для стрельчатой арки со сталактитовым полукуполом «шахнишина». Появилась форма нового восприятия архитектуры, прослеживаемая через ассоциацию многоколонного портика, когда в перспективе раскрывается декоративно-насыщенный «шахнишин».

В здании, в сильной форме действует синтез искусств исфаханского направления. Он олицетворяет сущность тех художественных явлений, которые имели богатые традиции при решении дворцовых интерьеров.

Кульминацией развития интерьера является аудиенц-зал, замыкающий общую внутреннюю композицию дворца под тремя куполами. К торцам зала примыкают боковые портики. Интерьер аудиенц-зала подпружными арками исключает монотонность внутреннего пространства, благодаря куполам с яркими расписанными орнаментами ультрамариновым, пунцовым и зеленым цветами выступает в совершенно новом аспекте архитектуры. Оформление стен сюжетной живописью и майоликовыми плитками создает иллюзорную среду, определенную картинность в архитектурно-конструктивной системе интерьера.

Торцовые портики также насыщены сюжетной живописью и майоликовыми плитками, орнаментальная роспись господствует по всей его поверхности. Зодчие стремились к богатству и роскоши архитектурных и декоративных мотивов, призывая не столько к решению объемных масс,

сколькo к созерцанию и любованию искусством «взятых в займы» элементов природы.

Портик в объемно-пространственной структуре дворца занял доминирующее место, заслонив в значительной степени архитектуру боковых фасадов. Они закономерно носят подчиненный характер, трактованы в локальных формах, пластика стен выражена в плоских элементах, тяготеющих к пассивной созерцаемости. Однако взаимодействие основных частей, наличие портиков со стрельчатыми арками, насыщение композиции орнаментальными мотивами и майоликовыми плитками с цветовой гаммой убеждает зрителя, что архитектурное решение боковых фасадов развивается в том же направлении, что и главный фасад. Благодаря декоративному убранству понижывающее внутреннее пространство дворца в общей тематике, сходной со всеми фасадами, выявляет цельность и неразрывность композиции здания.

Еще в 1847 году архитекторам Паскалем Коста были выполнены великолепные увражи многих памятников Исфохана, в том числе и «Чехель-Сутун». Здание не перетерпело особых изменений с тех пор, как были произведены обмеры и изданы чертежи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Coste P. Monuments Modernes de la Perse. Paris, 1847.
2. Godard A. L'Art de l'Iran Paris, 1962.

Nigar Fətullayeva

Səfəvilərin saray memarlığı

Səfəvilər dövründə köhnə saray memarlığı şahın baş sifarişçini qane etməirdi. Ona daha rəmtəraqlı, bağ-park məkanına bütün fasadları ilə açılan bir tikili lazım idi.

Belə bir memarlıq tikilisi Səfəvilərin paytaxtı İsfahanda inşa olunmuşdur. Məqalədə Səfəvilər dövrünün saray tikililəri, onların memarlıq planı, interyer, kompozisiyası analiz olunur. “Çexel-Sütun” saray kompleksi təhlil edilir.

Nigar Fətullayeva

Palace architecture of Sefevids

In the period of Sefevids the architecture of the old palace didn't satisfy the main customer of the Shah. He needed more magnificent building, facades

of which from all sides faced parks. Such kind of building was erected in the capital of Sefevids Isfahan.

Palace buildings, their architectural plans, interiors as well as compositions of Sefevi period are analysed in the article there is also studied the palace complex “Chehel-Sutun”.

Ключевые слова: дворцовая архитектура, портик, пространства, своды, зал.

MÜNDƏRİCAT

Əliyeva Rahibə	3
Qoruqların tarixi memarlıq simasının mühafizəsi	
Hacıyev İmaş	11
“Keşikçidağ”: alban-xristian məbədləri	
Salamzadə Ərtegin	24
Şəbəkə sənətinin qorunması problemi	
Əmənizadə Rayihə	32
Memarlıq irsi, onun öyrənilməsi və qorunması	
Qarabağlı Rizvan	38
Arxeologiya tariximizə bir baxış, yaxud abidələrimizi necə qoruyaq?	
Tağıyev Sabir	44
Şəmkir rayonunun Qız qalaları	
Hacıyeva Yeganə	53
Şəhərlərin yaranmasında və formalaşmasında təbii faktorların rolu	
Hüseynov Emir	63
Memarlıq irsi Azərbaycan şəhərlərinin davamlı inkişaf proqramlarında	
Vəkilova Əminə	72
Qəbələ şəhərinin tarixi-mədəni irsi Azərbaycanda beynəlxalq biznes turizmin inkişafında	

Bəkirova Təranə	77
Memarlıq mühitinin estetik ifadəliyi	
Abdullayeva Samirə	88
Kür çayı sahiləyən şəhərlərinin həcm-məkan strukturlarının yeniləşmə prinsipləri	
Mikayılova Mehriban	97
XIX-XX əsrin əvvəllərinin Bakı memarlığında üslublaşdırma	
Həsənova Leyla	109
Bakının memarlıq-bədii obrazının formalaşma xüsusiyyətləri	
Əbdülrəhimova Təranə	116
Bakı şəhərinin kapitalist dövründə tikilmiş ictimai binaların giriş hissələrin dekorativ tərtibatı	
Həsənova-Fərəcova Kəklik	123
Bakının daşlara həkk olunmuş tarixinin qorunması	
Cəlilova Ayişə	131
Abşeronun orta əsr məscidlər memarlığına dair	
Abdullayeva Elmira	138
Azərbaycanda əbədi od məbədləri	
Fətullayeva Nigar	147
Səfəvilərin saray memarlığı	

CONTENS

Aliyeva Rahiba	3
The preservation of the architectural image of preserves	
Hajiyev Imash	11
«Keshikhdagh»: Albanian and Christian temples	
Salamzade Ertegin	24
The problem of preservation of shebeke art	
Amenzade Rayiha	32
Architectural heritage, its study and preservation	
Garabaghly Rizvan	38
A glance on our archaeological history or how we preserve our monuments?	
Taghiyev Sabir	44
Maiden towers of Shamkir district	
Hajiyeva Yegana	53
Role of natural factors in creation and formation of the cities	
Huseynov Emir	63
Architectural heritage in sustainable development programs of the cities of Azerbaijan	
Vekilova Amina	72
The role of historical and cultural heritage of Gabala city in development of the international tourism in Azerbaijan	

Bekirova Tarana	77
The aesthetic expression of the architectural environment	
Abdullayeva Samira	88
Principles of renovation of volumetric-spatial structures of riverside towns of the river Kur	
Mikayilova Mehriban	97
Stylization in architecture of Baku in the 19th – beginning of the 20th centuries	
Hassanova Leyla	109
Features of formation of architectural and artistic image of Baku	
Abdulrahimova Tarana	116
Decorative design of the entrances in the public buildings constructed in Baku in capitalist period	
Hassanova-Farajova Kaklik	123
The preservation of the history of Baku engraved on the stone	
Jalilova Ayisha	131
About an architecture of the medieval mosques of Absheron	
Abdullayeva Elmira	138
“The temple of eternal fire” on the Silk Road	
Fatullayeva Nigar	148
Palace architecture of Sefevids	

СОДЕРЖАНИЕ

Алиева Рахиба	3
Сохранение историко-архитектурного облика заповедников	
Гаджиев Имаш	11
«Кешикчидаг»: албано-христианские храмы	
Саламзаде Эртегин	24
Проблемы сохранения искусства шебеке	
Амензаде Райха	32
Архитектурное наследие, его изученность и сохранность	
Гарабаглы Ризван	38
Взгляд в нашу археологическую историю или как мы сохраняем памятники?	
Тагиев Сабир	44
Девичьи башни Шамкирского района	
Гаджиева Егяна	53
Роль природных факторов в создании и формировании городов	
Гусейнов Эмир	63
Архитектурное наследие в программах устойчивого развития городов Азербайджана	
Векилова Амина	72
Роль историко-культурного наследия г. Кабалы в развитии международного туризма в Азербайджане	

Бекирова Тарана	77
Эстетическая выразительность архитектурной среды	
Абдуллаева Самира	88
Принципы обновления объемно-пространственных структур прибрежных городов реки Куры	
Микаилова Мехрибан	97
Стилизация в архитектуре Баку XIX - начала XX века	
Гасанова Лейла	109
Особенности формирования архитектурно-художественного образа Баку	
Абдулрагимова Тарана	116
Декоративное оформление входных частей общественных зданий Баку, построенных в капиталистический период	
Гасанова-Фараджева Кеклик	123
Сохранение истории Баку, запечатленной в камне	
Джалилова Айиша	131
Об архитектуре средневековых мечетей Абшерона	
Абдуллаева Эльмира	138
«Храм Вечного огня» на Великом шелковом пути	
Фатуллаева Нигяр	148
Дворцовая архитектура Сефевидов	